

Schepping & samenleving

tweede druk

een duurzame relatie

Christelijk-Sociaal Congres

1891 - 1991 - 2011

Schepping & Samenleving

Een duurzame relatie

(tweede, gecorrigeerde, druk)

redactie:

*Jan-Willem van den Braak
Wim Eikelboom
Hans Groen*

Doorn: Stichting Christelijk-Sociaal Congres

2011

De congrescommissie 2011 was als volgt samengesteld:

Jan-Willem van den Braak (voorzitter), *VNO-NCW*

Cor van Beuningen, *Socires*

Henriëtte Hulsebosch, *Skanfonds*

Dirk Koops, *CSJC/SBI*

Ineke Ludikhuizen, *Passage*

Piet Hazenbosch, *CNV*

Hillie van de Streek, *SRW*

Ron Rijnbende, *UnieNzpv*

Jan Jacob van Dijk, *adviseur*

Wim Eikelboom, *secretaris*

2011² Stichting Christelijk-Sociaal Congres

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaargemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotocopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Omslag, typografie, zetwerk: Hans Groen, Amsterdam

Gezet uit de Garamond (tekst) en de Fresco Sans (koppen)

Papier: 115 grs mc, P-Fsc Certificaat

Fotografie: Ton Borsboom, Cees van Doodeweerd, Rutger Oolbekkink, Hans Lebbe, Roger De Becker, Hans Groen

Druk: Ridderprint, Ridderkerk

Schepping & samenleving: een duurzame relatie

In 2011 is het 120 jaar geleden dat dr. Abraham Kuiper op 9 november 1891 het eerste christelijk-sociaal congres opende met het uitspreken van de rede *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie*. In dat jaar verscheen de eerste sociale encycliciek *Rerum Novarum* van paus Leo XIII.

In 1919 vond het Tweede Christelijk-Sociaal Congres plaats. Ook het 2^e congres wilde de eenheid in christelijk-sociale kring benadrukken, maar het had een meer beschouwelijk karakter dan het eerste congres. Feitelijk zocht het congres naar mogelijkheden om de christelijk-sociale leiders de weg te wijzen op sociaal terrein.

In 1991, 100 jaar na *Rerum Novarum*, was er in Doorn het Derde Christelijk-Sociaal Congres onder de titel *Bedreigde Verantwoordelijkheid*.

De verbinding tussen deze historische gebeurtenissen is dat christenen antwoord willen geven op de roep om recht en gerechtigheid, in het bijzonder in het sociaal en economisch leven.

Vorig jaar, in 2010, was het Congresthema 'Een huis om in te wonen. Een samenleving met hart en ziel'. Het voorjaarsessay 2011, *Het onbebagen als 'sociale kwestie'* sluit af met een tiental dichtbij de praktijk staande aanbevelingen.

Het komt er nu op aan dat de stenen die wij bijdragen aan onze samenleving en de concrete stappen die wij vanuit onze christelijk-sociale overtuiging zetten, houdbaar en duurzaam zullen zijn.

Daarom kiezen wij nu voor het Congres 2011 het thema *Schepping & Samenleving: Een duurzame relatie*. Met dit thema wil de Christelijk-Sociale beweging haar eigentijdse antwoord geven op de boodschap van de profeet Jesaja waarin hij zegt dat God de aarde geformeerd en haar gemaakt heeft, Hij heeft haar gegrondvest; niet tot een baaierd heeft Hij haar geschapen, maar ter bewoning heeft Hij haar geformeerd. (Jes. 45,18)

Dit vraagt om een wereld waar recht en gerechtigheid opbloeit. Dit vraagt om onze bijdrage. Dit vraagt om het besef dat onze bijdrage er toe doet.

En dat onze bijdrage er toe doet wordt ook treffend tot uitdrukking gebracht door de joodse denker Abraham Joshua Heschel wanneer hij zegt dat het Gods droom is om niet alleen te zijn, om de mensheid als bondgenoot te hebben in de voortgang van de schepping.

Door alles wat wij doen, door elke daad die wij verrichten bevorderen of belemmeren wij de verlossing; wij verzwakken óf versterken de macht van het kwade.

Het is kortom aan de mens, het is aan ons om door onze daden de hoop en het uitzicht op een rechtvaardige en solidaire samenleving levend te houden.

Met de keuze voor het thema *Schepping & Samenleving* geeft het Christelijk-Sociaal Congres ook uitdrukking aan het besef dat duurzaamheid betrekking heeft op zowel het ecologische als het menselijke aspect.

Het geldt de verhouding van de mens tot de Schepper en heel de schepping en de relatie van de mens tot zijn medemens.

Ook verleden, heden en toekomst zijn met elkaar verbonden. Verschillende generaties,

jong en oud zijn op elkaar aangewezen. Allen, autochtonen en allochtonen, mannen en vrouwen zijn deel van een en dezelfde mensheid.

Deze navelstreng van duurzame verbondenheid en afhankelijkheid wordt door de Duitse filosoof Hans Jonas op aansprekende wijze tot uitdrukking gebracht: 'Handel zo dat de effecten van je handelen in harmonie zijn met de duurzaamheid van het menselijk leven op aarde.'

Het is nu dan ook tijd om zo te handelen.

Het feit dat het congres in 2011 plaatsvindt 20 jaar na het Derde Christelijk-Sociaal Congres, is voor het bestuur van de stichting Christelijk-Sociaal Congres ook aanleiding om u dit bijzondere congresboek aan te bieden.

In deze bundel vindt u de geschiedenis van het Christelijk-Sociaal Congres, levendig beschreven door Piet Hazenbosch. Verder zijn er artikelen over de betekenis van christelijk-sociaal denken op de gebieden van duurzaam werk en ondernemen, onderwijs en zorg, duurzaamheid tussen de generaties en internationale samenwerking van de hand van diverse bestuursleden.

Het bestuur van de stichting Christelijk-Sociaal Congres wenst u bij het lezen veel genoegen.

Wim Eikelboom, secretaris CSC, juli 2011

Opening van het nieuwe gebouw van de Maatschappij voor de Werkende Stand in Amsterdam op 13 juni 1883. In deze zaal werd in 1891 het Christelijk-Sociaal Congres gehouden.

Inhoud

iii Woord vooraf

1 “... dat deze perzik naar meer smaakt.”

Piet Hazenbosch

31 De schepping een sociale kwestie?

Herman Kaiser

35 Is het christelijk-sociale denken (nog) relevant voor bedrijven?

Jan-Willem van den Braak

41 Schepping en internationale samenwerking

Jos J.A.M. van Gennip

53 Duurzame zorg

Arie Kars

59 Hoe duurzaam is onderwijs?

Wim Kuiper

63 Benidorm bastards

Harry van der Molen

67 Schepping, samenleving en duurzaam werk

Jaap Smit

71 Bijlagen

De slotmanifestatie van het Christelijk Sociaal Congres 1991, Jacobikerk, Utrecht

“... dat deze perzik naar meer smaakt.”¹
— over de christelijk-sociale congressen —

Congressen als markeringspunten in de tijd en als bouwstenen voor de identiteit. Dat beeld komt op als naar de drie Christelijk-Sociale Congressen wordt gekeken die in 1891, 1919 en 1991 zijn georganiseerd — markeringspunten in een landenschap dat aarzelend in kaart is gebracht en getekend wordt door een reeks andere ontmoetingen en activiteiten.

Het is dit jaar 20 jaar geleden dat het Derde Christelijk-Sociaal Congres in Doorn bijeenkwam. De Stichting Christelijk-Sociaal Congres is een van de rechtstreekse gevolgen van dat derde congres. Voldoende aanleiding om achterom te kijken, zij het dat tot slot vooral vooruit wordt gekeken.

1 Eerste Christelijk-Sociaal Congres

Op de winteravond van de 3^e januari 1876 komen 9 mannen in een Amsterdams grachtenhuis bij elkaar. Onrust drijft hen. Onrust over de maatschappelijke ontwikkeling, over de “sociale queastie”, over de vraag wat zij als overtuigende christenen moeten doen. Die avond wordt de eerste christelijk-sociale organisatie in Nederland opgericht — *Patrimonium*, “Ons Vaderlijk Erfdeel.” Een naam als slogan, want het vaderlijk erfdeel bestaat toch — daarvan zijn die 9 mannen diep overtuigd — uit het bevrijdende evangelie. Daarvan moet de betekenis worden hersteld om de sociale kwestie op te kunnen oplossen. Een van die negen mannen, W.C. Beeremans, schrijft in *De Werkmansvriend* dat nodig is “terugkeer tot ene zuivere Christelijke maatschappij.” Want “er bestaan geene bloot maatschappelijke vraagstukken! Alle, zo vele als er zijn, moeten hunnen oplossing vinden in het Christendom, moeten opgelost worden naar de eisch van Gods wetten. En daarom is het ook vanuit het perspectief van de arbeiders gezien dat de samenleving terugkeert naar het Woord. En dat kan alleen maar als werklieden zich aaneensluiten in een organisatie, die de christelijke beginselen als uitgangspunt neemt.”² De grondleggers van *Patrimonium* zien de oplossing van de problemen niet in de confrontatie, maar in de samenwerking tussen werklieden en patroons. Beiden moeten immers worden aangesproken vanuit de gedeelde overtuiging, vanuit de Bijbel. In *De Werkmansvriend* schetst *Patrimonium*-voorzitter Klaas Kater het verschil met andere sociale organisaties: “Wij willen hetzelfde, dat is waar, maar wij willen het niet uit hetzelfde beginsel, niet op dezelfde wijze, niet langs denzelfden weg, niet tot hetzelfde doel.”³

1 *Proces-Verbaal van het Sociaal Congres gehouden te Amsterdam den 9,10,11,12 November 1891*, (Amsterdam, 1892), 100. Kuyper stelt tijdens de middagzitting van het Congres “allereerst de vraag aan de orde, of men het bij dit Congres zal laten, dan wel of men de thans aangevangen werkzaamheden op een later te houden Congres wenscht te hervatten. ... De Voorzitter zegt dat hij uit die toejuiching meent te mogen opmaken, dat men algemeen met zijn voorstel instemt: waarop de vergadering dit door vernieuwde toejuiching bevestigt.” Kom daar vandaag de dag nog eens om!

2 R. Hagoort, *Patrimonium (Vaderlijk Erfdeel) — Gedenkboek bij het gouden jubileum*, (Kampen, 1927) 135.

3 R. Hagoort, *Patrimonium*, 176-179. Zie ook Jan Jacob van Dijk, *Bouwers en bouwstenen — naar een nieuwe christe-*

De tweede helft van de 19^e eeuw is een periode van grote veranderingen — niet alleen mondiaal, maar ook in Nederland. De agrarisch georiënteerde standenmaatschappij komt in beweging en er begint een langdurig, diepingrijpend veranderingsproces. De industrie komt op met alle daarbij behorende maatschappelijke problemen. De arbeidsverhoudingen veranderen ingrijpend: arbeid wordt steeds meer als een louter economische factor beschouwd, als koopwaar.⁴ De sociale kwestie wordt geboren.

In de jaren '60 van de 19^e eeuw komt in Nederland een proces van economische groei over een breed front opgang. Er ontstaat als gevolg van het doorgevoerde liberaliseringsprogramma een nieuwe dynamiek die onder andere gepaard gaat met de disciplineren van arbeiders in steeds grotere fabrieken. De veranderingen in de structuur van de economie hebben ingrijpende gevolgen. Bijvoorbeeld voor de ruimtelijke inrichting van het land: sommige steden (Amsterdam, Rotterdam) groeien uit tot 'grote' steden, bepaalde regio's (Twente) industrialiseren. Voor de sociale inrichting: de sociale samenhang, die in een kleinschalige samenleving bestaat, dreigt te veranderen in een naamloze maatschappij. Voor de inrichting van het onderwijs, het handhaven van de openbare orde. De industriële revolutie, die in de westerse wereld hand in hand gaat met de opkomst van het kapitalisme, laat op den duur geen onderdeel van de samenleving onberoerd. De invloed is groot. Voor arbeiders betekent het werken onder dieptreurige arbeidsomstandigheden die gepaard gaan met een even droevig leef- en woonklimaat. De meeste arbeiders verdienen te weinig om echt in leven te blijven. Zij zijn gevangen in armoede. Veelal is het nodig dat vrouwen en kinderen hun arbeidskracht inzetten om het gezinsinkomen aan te vullen. Op enig moment werkt meer dan één derde van de kinderen in Noord-Brabant in fabrieken of werkplaatsen. Overigens liggen de lonen van de vrouwen altijd onder die van de mannen met hetzelfde werk.⁵ Aardappels, opgediend met wat azijn en mosterd, vormen lange jaren het hoofdvoedsel van de werklieden. Van Gogh schildert dus niet voor niets zijn beroemde 'aardappeleters.'

Op zich genomen zijn de erbarmelijke omstandigheden waarin arbeiders leven en werken niet nieuw. Al eeuwen lang leiden zij een onzeker (en vaak kort) bestaan. Het is het *bewustzijn* van die omstandigheden en het zicht op mogelijke verbeteringen daarin, die de sociale kwestie tot een op te lossen probleem maakt.⁶

De veranderingen in de economische structuur gaan hand in hand met veranderingen in de maatschappelijke structuur. Er ontstaan maatschappelijke of sociale organisaties, die opkomen voor de belangen van mensen; die voor de slachtoffers van de economische veranderingen in de bres springen. Er staan mensen op die zelf de strijd tegen sociaal onrecht ter hand nemen, zich ontworstelen aan de traditionele mogelijkheden.

Eén van de redenen — zo niet dé reden — om Patrimonium op te richten vormt de sociale kwestie. Maar bestaat er ook een echt sociaal programma? Niet in de ogen van de Friese afdelingen, want deze pleiten vanaf het midden van de jaren '80 voor een actiever optreden op maatschappelijk terrein.⁷ Het is vooral P. (Piet) van Vliet jr., voorzitter van de afdeling

lijk-sociale beweging (Amsterdam, 2006), 65.

4 Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914 — staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam, 2000), 309.

5 R. Hagoort, *Patrimonium*, 25-26.

6 Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914*, 316.

7 H.J. Langeveld, "Protestantsche Christenen van Nederland, vereenigt u — althans wat de sociale nooden betreft", in G.J. Schutte, e.a., *Een arbeider is zijn loon waardig — Honderd jaar na Rerum Novarum en Christelijke-Sociaal Cong-*

Leeuwarden, die optreedt als woordvoerder. De ‘Grote Depressie’, waarin de economie en zeker ook de Friese landbouw zich bevindt, vormt ongetwijfeld een belangrijke verklaring voor dit pleidooi.⁸ Kater — als woordvoerder van de landelijke organisatie — aarzelt en voelt in eerste instantie niet veel voor zo’n programma.⁹ Maar hij denkt wel een mogelijkheid te zien om de ARP wellicht onder druk te zetten. Dat is in de ogen van Kater hard nodig, want hij heeft nog een paar appeltjes met die partij te schillen. Kater vindt dat ook arbeiders hun partij moeten kunnen meeblazen in de Tweede Kamer, maar Patrimonium-mannen krijgen geen kiesdistrict toegewezen.¹⁰ Als de Patrimonium-afdeling Sneek in 1888 voorstelt om Kater kandidaat te stellen, zorgt de antirevolutionaire leider A. (Abraham) Kuiper er persoonlijk voor dat W.G. baron Brandsen van Zijp kandidaat wordt. Een ‘heer’ in plaats van een arbeider. Als de baron ook nog wordt gekozen voelt Kater zich — begrijpelijk — in de hoek gezet. Naast dit probleem met een persoonlijk tintje heeft Kater ook andere motieven. Het christelijke kabinet-Mackay¹¹ heeft — tegen de belofte in — geen wetgeving op sociaal terrein tot stand gebracht noch het kiesrecht uitgebreid. Kortom: Kater wil het Friese pleidooi gebruiken om de invloed van Patrimonium binnen de ARP uit te breiden.

Is Kater wellicht wat ambivalent over het ontwerpen van een sociaal programma, Kuiper is gewoon tegen. Kuiper’s belangrijkste argument is zijn vrees dat een eigen sociaal programma zal leiden tot een eigen politieke partij. En dat gaat dan ten koste van Kuiper’s eigen ARP. Toch doet Kuiper meer dan het voorstel afwijzen. Hij maakt nog eens duidelijk dat het “strooien van wat sociale suiker” volkomen onvoldoende is. Er moet wel degelijk wat gebeuren. Kuiper herhaalt zijn pleidooi voor regionale Kamers van Arbeid. Het zijn deze Kamers, die de sociale problemen in overleg tussen werkgevers en werknemers moeten oplossen.

Het ligt nogal voor de hand om vast te stellen dat Patrimonium niet gelukkig is met de reactie van Kuiper. De partijen staan dan ook lijnrecht tegenover elkaar.

Patrimonium vergadert op 11 november 1890. Het ontwerpen van “Een Sociaal Program” staat als eerste op de agenda. Kater heeft zijn eerdere bezwaren blijkbaar laten varen ten voordele van de nog te schillen appeltjes én om een scheuring binnen Patrimonium te voorkomen. De jaarvergadering wordt een dag eerder voorafgegaan door een huishoudelijke vergadering, waarop de agenda wordt besproken. Kuiper is genodigd en hij komt ook. Hij spreekt zo indrukwekkend dat besloten wordt het voorstel van de agenda te halen en te vervangen door een ander voorstel. Patrimonium zal een brief schrijven aan het Centraal Co-

res 1891: De ontwikkeling van het christelijk-sociale denken en handelen in Nederland 1891 — 1914 (s-Gravenhage, 1991), 106-107.

8 De “Grote Depressie” duurde van 1873 tot 1896. De gevolgen in de agrarische sector zijn aanzienlijk ook doordat als gevolg van toenemend handelsverkeer agrarische producten uit de VS worden geïmporteerd. Zie ook: Griffiths, *Achterlijk, Achter of Anders? — aspecten van de economische ontwikkeling van Nederland in de 19e eeuw* (Amsterdam, 1980) 14.

9 In de literatuur — waarin ook de aanleiding tot het Sociaal Congres wordt beschreven — wordt telkens gewag gemaakt van de ambivalentie van Kater. Waarom hij evenwel een tegenstander zou zijn van een eigen sociaal programma wordt nergens vermeld. Wellicht is hij bevreesd voor de ontwikkeling van onafhankelijke vakbonden of vereenzelving met de verlangens van de socialisten. Het lijkt niet waarschijnlijk dat hij als lid van de ARP vreest voor een scheuring in de partij — een vrees die bij Kuiper wel bestaat.

10 Tot 1918 kent Nederland een districtenstelsel, waarbij per district een afgevaardigde voor de Tweede Kamer wordt gekozen. In 1918 wordt het (huidige) stelsel van evenredige vertegenwoordiging ingevoerd.

11 Het kabinet-Mackaay regeert van 21 april 1888 tot 21 augustus 1901.

mité van de ARP met het voorstel om een sociaal congres te organiseren.¹² Dat congres moet “de middelen bespreken, die bij den tegenwoordige stand der Sociale queastie ten goede onzes volks en inzonderheid der werklieden dienen te worden beproefd.”¹³ Die brief wordt geschreven en er komt antwoord: Het Centraal Comité “is genegen een Sociaal Congres saam te roepen.” Verder werd besloten “saamwerking te zoeken, niet alleen met *Patrimonium*, maar ook met den *Christelijken Volksbond* te ’s-Gravenhage en met de *Vereniging tot het Heil des Volks*.”¹⁴

De problemen lijken opgelost, maar op de jaarvergadering zelf haalt Kater fel uit naar de ARP. Deze actie leidt tot verschillende reacties, die duidelijk maken dat op het christelijk-sociale erf uiteenlopende opvattingen bestonden en blijven bestaan.

Het bijeenroepen van een congres staat niet op zichzelf. De sociale kwestie is niet een specifiek Nederlands vraagstuk. In april 1891 publiceert paus Leo XII zijn encycliek *Rerum Novarum* (Over nieuwe dingen). Uitgangspunten van de encycliek zijn een rechtvaardig loon, het recht op eigendom en solidariteit met de zwakkeren. Als instrumenten om deze doelstellingen na te streven, worden zowel overheidsingrijpen als de vorming van vakbonden genoemd. De encycliek vormt een belangrijke bron voor het werk van de A.M.A.J. (Alphons) Ariëns, die aan de wieg van de Twentse textielarbeidersbonden staat.

In de ons omringende landen staan ook christenen op om zich voor de sociale problemen in hun land in te zetten. In Engeland, waar de Industriële Revolutie al veel eerder dan in continentaal Europa plaatsvindt, is er een veelheid van initiatieven om de sociale problemen te lijf te gaan. Voor ons land is het werk van de theoloog F.D. Maurice van betekenis. Hij is maar een beperkte periode actief als criticaster van het ongebreidelde kapitalisme, maar zijn werk beïnvloedt het denken van A.S. (Sieb) Talma en daarmee het denken in de Nederlandse christelijk-sociale wereld over de rol van de overheid.¹⁵ Ook in Duitsland en België wordt vanuit de christelijke kerken aandacht voor de sociale kwestie gevraagd. Kuiper is — zo blijkt ook uit zijn openingsrede op het Sociaal Congres — beïnvloed in zijn denken door het Evangelisch-Sociaal Congres dat in 1890 plaatsvindt.¹⁶ En wie wil weten hoe de sociale kwestie in België speelt, kan heel goed terecht bij de prachtige roman van Louis-Paul Boon *Pieter Daens*.

Op maandag 9 november 1891 ’s avonds om 8 uur vindt de openingsbijeenkomst van het Sociaal Congres plaats. Kuiper opent met zijn beroemd geworden toespraak *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie*.¹⁷ Hij maakt al snel duidelijk welke vraag het congres “op ernstige wijze”

12 Impliciet erkent *Patrimonium* daarmee de leidinggevende rol van “de politiek” in de zuil-in-wording.

13 *Proces-Verbaal*, (Amsterdam, 1892), 11-12.

14 *Proces-verbaal*, 13. De Christelijken Volksbond in Den Haag en de Vereniging tot Heil des Volks in Amsterdam (in 1855 opgericht door Jan de Liefde) hebben tot doel de verspreiding van Gods heil onder de armen in Nederland om op die manier hun situatie te verbeteren. De organisaties staan in de traditie van het Reveil.

15 Lammert de Hoop en Arno Bornebroek, *De rode dominee — A.S. Talma*, (Amsterdam 2010), 28-34.

16 Jürgen C. Hess, “Die Herren Pastoren sollen die Politik aus dem Spiel lassen” in G.J. Schutte, *Een arbeider is zijn loon*, 226-241.

17 De moderne lezer raakt onder de indruk van het vermogen van de spreker om te boeien en van de toehoorders om geboeid te blijven. Naar gangbare maatstaven, waarin circa 100 worden één minuut spreektijd in beslag nemen, duurt Kuipers toespraak op basis van de tekst van het proces-verbaal zeker 3,5 uur. Mensen moeten in die tijd er-

moet bespreken: “wat ons als belijders van den Christus te doen staat, met het oog op de nooden van onze tijd.” Niet alleen in Nederland wordt met die vraag geworsteld, ook in het buitenland is deze aan de orde en met die vraag staat het congres in de traditie van de dichter W. Bilderdijk — de oprichter van het Nederlandse Reveil — en zijn opvolgers. Hij schetst in felle kleuren de oorzaak van het sociale vraagstuk, hij verwoordt zijn “architectonische maatschappijkritiek.” Die kritiek ligt in het loslaten van de band met God. De echte oplossing van het vraagstuk ligt dan ook in het herstel van die band. Kuyper zet zich daarbij af tegen het socialisme: “revolutie is dan ook door Jezus, noch door zijn apostelen ooit gepredikt,” zij het dat Hij zijn plaats nooit kiest “bij de meer gegoeden.” Maar Kuyper spaart ook andere stromingen niet. Zo verwijt hij de rooms-katholieke kerk de voedingsbodem te hebben geschapen voor de Franse revolutie. Een revolutie, die een volstreekte, maar onjuiste ommekeer te weegbracht. De onderwerping aan God werd vervangen door de autonomie van het individu; “eener uit God geweld liefde” werd vervangen door “het egoïsme van den om het bezit worstelende hartstocht.” De sociale nood, die ten grondslag ligt aan het huidige sociale vraagstuk, moest dus wel ontstaan. Daarbij spelen ook andere factoren, zoals de technologische ontwikkeling, een rol, maar die vormen niet de fundamentele oorzaak. Kuyper citeert met instemming de apostel Jacobus: “geldzucht is de bron van alle kwaad,” geldzucht als verwerpelijke bron van en voor het kapitalisme. Vervolgens spreekt Kuyper in meer positieve zin over de sociaal-democratie en die stellingname zal hem niet door allen in dank zijn afgenomen. Op deze manier neemt Kuyper afstand van de liberale opvattingen, die ook in zijn eigen ARP opgeld doen.

Kuyper doet vervolgens uit de doeken, dat de Franse revolutie nog een gevolg heeft, de sociale queastie. “Wie van een sociale queastie spreekt, bedoelt hiermee in den algemeensten zin, dat er ernstige twijfel is gerezen aan de deugdelijkheid van het maatschappelijk gebouw, waarin we wonen. ... de sociale queastie ... bestaat voor u dan eerst, zo ge architectonische critiek oefent op de menselijke sociëteit zelve, en dienvolgens een andere inrichting van het maatschappelijk gebouw gewenscht én mogelijk acht.”

In het tweede deel van zijn betoog zegt Kuyper zich te richten op de oplossingsrichting van de sociale kwestie. Hij gaat in op een reeks onderwerpen, in deze weergave beperk ik mij tot zijn opvattingen over arbeid. Kuyper neemt stevig stelling: “den werkmans als een “stuk gereedschap” te misbruiken, is en blijft een “aanranden van zijn menschenwaarde.” Sterker nog, het is een zonde, rechtstreeks ingaande tegen het zesde gebod: “Gij zult den arbeider ook maatschappelijk niet doden.” Weliswaar staat geschreven “in het zweet uws aanschijns zult gij uw brood eten, maar daarnaast staat ook: “de arbeider is zijn loon waardig” — zo zegt Kuyper. Dat geldt ook voor de dagloner, want “ook die daglooner moet als naar den beelde Gods geschapen, kunnen leven.”

Er ligt in het sociale vraagstuk ook een rol voor de overheid. Daarbij herhaalt Kuyper zijn eerdere pleidooi om te komen tot de inrichting van een “Wetboek voor den Arbeid.” “De

varen luisteraars zijn. Wellicht ligt het meer voor de hand dat Kuyper een korte versie van zijn betoog heeft uitgesproken en dat de “lange” versie in het proces-verbaal is opgenomen. Zie ook R. van der Woude: “Beginsel en Belang — De christelijke-sociale congressen en conferenties en de vorming van de identiteit van de protestants-christelijke vakbeweging” in G.J. Schutte (red.) *90 jaar CNV: mensen en uitgangspunten*, (Amsterdam-Utrecht, 2001) 26-30.

Overheid helpe den arbeid aan recht. Ook voor den arbeid moet de mogelijkheid geboren, dat hij zich zelfstandig organiseere en voor zijn rechten kunne opkomen.” Daarbij moet de overheid zich — in de visie van Kuyper — als het om geldelijke ondersteuning gaat, beperken tot een minimum, want “blijvend heil schuilt voor volk en vaderland, en zoo voor onzen arbeidersstand, alleen in een krachtig eigen initiatief.”¹⁸

Met deze toespraak bindt Kuyper de linkervleugel van de ARP aan zich,¹⁹ en accepteert daarmee tot op zekere hoogte het risico dat de partij zal worden gespleten gelet op de “vervaarlijke radicale taal”²⁰ die hij liet horen. De vraag is of zijn toespraak voldoende tegemoet komt aan de behoefte tot een sociaal program, zoals dat binnen Patrimonium gewenst wordt. Om die vraag te beantwoorden moeten we verder kijken dan de toespraak zelf, we moeten ons richten naar de congresconclusies, waarvoor de rede de opmaat is. De rede zelf wijst immers eerder af dan dat er voorstellen worden gedaan.

Wellicht de belangrijkste en in ieder geval een van de meest besproken conclusies is verwoord in de paragraaf *De sociale kwestie van haar maatschappelijke zijde*. Daar wordt het recht van werkstaking, “mits in elk geval nooit als politiek instrument of als moedwillige contractbreuk,” erkend. De werkstaking is niet alleen een recht, want “in sommige gevallen evenwel kan werkstaking plichtmatig zijn.”²¹ Zelfs historici die weinig waardering voor de christelijke politiek en vakbeweging etaleren, spreken over deze conclusie in welhaast warme woorden.²²

Een tweede conclusie, die van belang is, betreft de instelling van Kamers van Arbeid, die — zo meent men — de sleutel vormt tot de oplossing van de sociale kwestie. Maar veel meer dan deze gedachte was er niet. Over hun samenstelling, over hun bevoegdheden, noch over de wijze waarop zij tot stand moesten komen, bestaat eenheid van inzicht.²³

Er zijn meer conclusies, maar het geheel voldoet uiteindelijk niet in de ogen van de Friese mannen, die de samenroeping van het congres hebben veroorzaakt. Nog hetzelfde jaar ontstaat de ‘Friese bond’ van Patrimonium. Belangrijke oorzaak is dat de vragen rond de grondpolitiek, die moesten worden opgelost als oorzaak van werkloosheid, onvoldoende aan de orde zijn gekomen. Althans in Friese ogen. Uit de activiteiten van deze bond volgt in 1894 dan toch een eigen sociaal programma — het Sociaal Congres heeft dit program dus hooguit een aantal jaren vertraagd. Overigens leidt het programma niet tot de door Kuyper gevreesde scheuring in antirevolutionaire kring.

Het Sociaal Congres heeft dus eerder remmend dan stimulerend gewerkt op de totstandkoming van een sociaal programma. Weliswaar is het stakingsrecht erkend, maar dat is nog geen programma. Weliswaar is het recht erkend, een recht dat soms zelfs plicht kan zijn, maar “het is meestal niet raadzaam van dat recht gebruik te maken” zo concludeert rapporteur A. Wiersinga.²⁴ De Kamers van Arbeid — waarvoor ook Kuyper in zijn openingsrede pleitte — zijn het aangewezen orgaan om juist stakingen te voorkomen door als scheidsrech-

18 Proces-Verbaal, 38-69.

19 Rienk Janssens, “Eenheid en verdeeldheid 1879-1894”, in George Harinck e.a., *De Antirevolutionaire partij, 1829-1980* (Hilversum, 2001), 91.

20 Jan & Annie Romein, *Erflietters van onze beschaving — Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*, (Amsterdam, 1979), 766.

21 *Proces-verbaal*, 142.

22 Ger Harmsen en Bob Reinalda: *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging*, (Nijmegen, 1975), 52.

23 H. Langeveld, *Protestantsche Christenen van Nederland, verenigt u*, 128.

24 *Proces-Verbaal*, 243.

ter tussen partijen op te treden. Toch heeft de conclusie van Wiersinga niet de bedoeling de werknemers klein te houden, want zijn conclusie over de werkstaking is nauw verbonden met een andere conclusie. De conclusie namelijk, dat arbeiders zich zelfstandig moeten organiseren. Binnen Patrimonium — zo is zijn pleidooi — moeten “corporatiën van Christenarbeiders” ontstaan. En met een beetje goede wil kan gezegd worden dat hier het startpunt ligt voor christelijke vakorganisatie — maar zover is het nog niet.

Als gevolg van het Sociaal Congres zijn het niet de arbeiders die zich als eerste organiseren, het zijn de christelijke werkgevers die een eigen organisatie oprichten — de Vereeniging van Nederlandse Patroons *Boaz* (18 januari 1892). Veel heeft Boaz niet om het lijf — het blijft vooral een debatingclub, waar eerst de boeren en later de middenstanders domineren. Het doel van Boaz laat zich kort formuleren: “Godvrucht in het bedrijf.”²⁵ In 1917 treedt Hendrik Colijn — directeur bij de Bataafse Petroleum Maatschappij — op als tijdelijk voorzitter. Hij vormt “Boaz” om tot drie nieuwe organisaties: de Nederlandsche Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB), de Christelijke Werkgeversvereniging (CWV) en de Vereeniging van den Christelijken Handeldrijvenden en Industrieelen Middenstand (VCHIM).²⁶

In de CWV ligt het accent opnieuw op bezinning, want “voor de behartiging van de materiële belangen kunnen de christelijke werkgevers beter te rade gaan bij de neutrale verenigingen.”²⁷ Zo meent Colijn. Daarbij verlaat hij nadrukkelijk de uiteindelijke opvattingen van Kuyper, die neutrale (d.i. liberale) organisatie had afgewezen. Binnen de CWV richt het gesprek zich op de menselijke verhoudingen tot God, de overheid of de naaste. Maar praktisch gebeurt er weinig.²⁸

De eerste werkgeversorganisatie die tot leven komt is de CBTB. De economische crisis slaat in het begin van de jaren '30 onbarmhartig toe in de land- en tuinbouw. Een mislukte interventie om overheidssteun voor de agrarische sector te krijgen, dwingt de CBTB (en andere agrarische) organisaties tot een actief beleid gericht op de belangenbehartiging van hun leden.²⁹ Het duurt tot het midden van de jaren '30 voordat ook de twee andere organisaties het bezinningsperspectief verlaten om zich om te vormen tot een werkgeversorganisatie. De middenstand verenigt zich in Christelijke Middenstandsbond (CMB) en de grote werkgevers verenigen zich in het Verbond van Protestants-Christelijke Werkgevers (VPCW).

In 1909 sluiten een aantal christelijke vakbonden, die sinds het Sociaal Congres zijn ontstaan zich aaneen tot het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland (CNV). De vakcentrale “aanvaardt de christelijke beginselen en verwerpt mitsdien de klassenstrijd.” Met deze

25 P.E. Werkman, “‘Rijken en armen ontmoeten elkander’? De protestante organisaties van werkgevers en werknemers” in J. de Bruijn, *Een land nog niet in kaart gebracht — aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam, 1987), 119.

26 Paul E. Werkman, “Voorgeschiedenis” in *‘Ethiek en Belang’ — 50 jaar Convent van Christelijk-Sociale Organisaties* (’s-Gravenhage, 1987), 11-25.

27 Geciteerd in Jan Bruggeman en Aart Camijn, *Ondernemers verbonden — 100 jaar centrale ondernemersorganisaties in Nederland* (Wormer, 1999), 57.

28 J.J. van Dijk, “Adriaan Borst Pzn — Principeel pragmaticus met en lange adem” in Paul Werkman en Rolf van der Woude (red.), *Geloof in eigen zaak — Markante protestantse werkgevers in de negentiende en twintigste eeuw* (Hilversum, 2006).

29 Rolf van de Woude, *Op goede gronden — geschiedenis van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond, 1918-1995* (Hilversum, 2001), 37.

formulering wil het CNV zich onderscheiden van de socialistische vakbeweging en het poogt ook — maar tevergeefs — een brug te slaan tussen de protestants-christelijke en de rooms-katholieke vakbonden.

Uit de CNV Verslagen blijkt dat er feitelijk weinig contact is tussen de drie werkgeversorganisaties en de christelijke vakcentrale. Dat verandert in 1937. De drie werkgeversbonden vormen een comité van samenwerking en nodigen het CNV uit deel te nemen aan het Convent van Christelijk-Sociale Organisaties. Het CNV gaat op die uitnodiging in, ook omdat wordt afgesproken dat het Convent het karakter van een permanent college zal krijgen, dat actuele kwesties bespreekt en tot gemeenschappelijke standpunten tracht te komen.³⁰ Op 21 oktober 1937 komt het Convent voor het eerst bijeen.³¹

Zo ontstaan in de jaren na het Sociaal Congres van 1891 zowel aan werkgevers als aan werknemerszijde christelijke organisaties. En daarmee heeft het Eerste Christelijk-Sociaal Congres, zoals het later in de wandeling gaat heten, belangrijke invloed gehad op de institutionele vormgeving van de Nederlandse arbeidsverhoudingen in de 20^e eeuw.

Het congres kan — zeker in historisch perspectief — worden gezien als een markeringspunt in de ontwikkeling van de protestants-christelijke wereld. Het remde de ontwikkeling van een sociaal program eerder dan dat het zo'n program stimuleerde, maar het was welhaast een paukenslag van de 'kleine luyden' die hun emancipatiebeweging krachtig voor het voetlicht brachten.

Wellicht is er nog een andere conclusie te verbinden aan het congres: het legt de bijl aan de wortel van Patrimonium. Het sociaal program komt — zoals opgemerkt — tot stand buiten het Patrimonium-bestuur om en dat bestuur verliest daarmee in belangrijke mate de grip op de ombouw van Patrimonium, gericht op de sociale verheffing van de arbeidende stand, naar een organisatie die werknemersbelangen behartigt. Patrimonium onderneemt weliswaar pogingen om dat proces te sturen o.a. door de oprichting van het Christelijk Arbeiderssecretariaat, maar dat initiatief loopt op niets uit en autonome christelijk-sociale vakbonden richten in 1909 het CNV op.

Het congres heeft overigens wel een belangrijke rol gespeeld in de totstandkoming van een eigen en herkenbare christelijk-sociale identiteit en het kan ook gezien worden als een belangrijk moment in het denken over de rol van de overheid in het maatschappelijk leven. In dat perspectief is het Congres van grote betekenis geweest voor de sociale ontwikkeling van Nederland en voor de omschakeling van de 19^e eeuwse standenmaatschappij naar de 20^e eeuwse klassenmaatschappij.

30 P. Werkman en R.E. van de Woude, "“In broederlijke geest?” — Het Convent van Christelijk-Sociale Organisaties in de wederopbouwtijd" in G.J. Schutte (red.), *Crisis, what crisis?, 5e Cabier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging*, 78.

31 18e CNV Verslag, 135-136. Zie ook R. Hagoort, *De Christelijke Sociale Beweging*, 265. Hagoort laat zijn geschiedenis van de christelijk-sociale beweging uitmonden in het ontstaan van het Convent. Hij beschouwt het Convent als een doorbraak op maatschappelijk terrein en als een overwinning voor het christelijk-sociaal denken. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat hier toch vooral de wens optreedt als vader van zijn gedachte. Het Convent heeft zeker een rol gespeeld als overlegplatform van christelijk-sociale organisaties — ware het maar omdat de andere organisaties altijd met enige argwaan naar het voor hen onbegrijpelijke Convent keken. Het gaat evenwel te ver te spreken over “de gouden draad in de ontwikkelingsgang der Christelijk-sociale beweging.”

2 Het Tweede Christelijk-Sociaal Congres

De discussies gaan ook na het Congres verder. We zagen al dat de Friese mannen een eigen sociaal program ontwikkelde, waarmee zij tegen de wensen van vooraanstaande lieden ingingen. Het komt niet tot een confrontatie tussen de verschillende stromingen omdat de nationale economie zich goed ontwikkelt en de allerscherpste kantjes van de sociale kwestie worden afgeslepen.

De emancipatie van het christelijk volksdeel verloopt voorspoedig — in 1901 breekt voor Kuyper zijn *finist hour* aan: hij vormt een christelijk kabinet.³² Een kabinet dat in 1903 als gevolg van de spoorwegstakingen de zogenoemde worgwetten door het parlement loodst. “Gans het raderwerk staat stil als uwen machtigen arm het wil” zet tekenaar Albert Hahn op zijn beroemde prent. Hahn heeft ongelijk, want de treinen staan niet stil, maar dat stilstaan is wel toepassing op de sociale wetgeving van Kuyper, waar weinig van terecht komt.

Die emancipatie speelt zich op een breder dan alleen het politieke terrein af. Na het congres van 1891 blijft Patrimonium worstelen met de vraag op welke manier de belangenbehartiging van arbeiders het best vorm kan krijgen. Daarbij komt dat de verdeeldheid op het kerkelijk erf toeslaat. Velen in de Nederlands Hervormde Kerk zien Patrimonium als een gereformeerde organisatie en dat leidt in 1894 tot een splitsing in die zin dat naast Patrimonium de Christelijk Nationale Werkmansbond wordt opgericht.

Om Patrimonium om te vormen tot een moderne arbeidersorganisatie wordt op advies van twee gezaghebbende leden — A.S. Talma en J. Huizinga — besloten tot de oprichting van een Christelijk Arbeidssecretariaat (CAS). Om het CAS een inhoudelijke steun in de rug te geven publiceerde Talma zijn brochure *De vrijheid van den arbeidende stand*. Daarin stelt hij de relatie patroon-arbeider aan de orde, een relatie die niet gekenmerkt wordt door een gezagsverhouding, maar een relatie is op basis van een vrijwillige overeenkomst. Het gaat in de zienswijze van de hervormde predikant Talma niet om gezag en gehoorzaamheid, maar om leiding en zakelijke ondergeschiktheid. De arbeider is vrij, maar het probleem is evenwel dat die vrijheid beperkt is als gevolg van de economische omstandigheden. Een arbeider moet werken om de kost verdienen en komt zo toch in een onderworpen positie terecht. Het is in de visie van Talma de taak van de vakbeweging om te strijden voor de economische vrijheid van de arbeider.³³

De Spoorwegstaking van 1903 maakte duidelijk dat de strijdmethode van de socialistische vakbeweging en van de ontluikende christelijke vakbeweging onoverbrugbaar van elkaar verschilden. Die duidelijkheid draagt bij aan de groei van die christelijke organisaties.

Op 17 juni 1903 spreekt de vooraanstaande en gezaghebbende predikant J.C. Sikkel op een bijeenkomst van Boaz. Zijn betoog, opgebouwd rond maar liefst veertig stellingen, slaat in christelijke vakbondskringen in als een bom. Sikkel betoogt immers dat de christelijke vakbeweging uitgaat van onchristelijke revolutionaire beginselen en zich daarmee op dezelfde beginselen baseert als de socialistische vakbeweging. En dat op het moment dat de christelijke bonden het gevoel hebben tot hun recht te komen na hun rol bij de Spoorwegstaking.³⁴

32 Prof. Dr. J. de Bruijn, “*Kuyper is ein Lengner*” — *de kabinetsformatie van 1901* (Amsterdam, 2001).

33 Lammert de Hoop & Arno Bornebroek, *De Rode Dominee*, 83-86

34 Arno Bornebroek, *De strijd voor harmonie — De geschiedenis van de Industrie- en Voedingsbond CNV, 1896-1996*

Talma vreest een terugslag in de ontwikkeling van de vakbeweging, want de benadering van Sikkel lijkt op steun in de christelijke wereld te kunnen rekenen. Talma zoekt het debat met Sikkel — een debat dat overigens op verzoenende toon wordt gevoerd. Toch is Patrimonium niet gerust op de afloopt en de vrees voor te grote verschillen van mening brengen het bestuur er toe om voor te stellen een nieuw christelijk-sociaal congres bijeen te roepen. Die opzet mislukt, want de ARP weigert medewerking — blijkbaar zien de antirevolutionaire politici er geen heil in om te worden betrokken in het debat tussen Talma en Sikkel.

Patrimonium zet evenwel door en organiseert in 1905 een Christelijk-Sociale Conferentie — jhr. J.D. de Geer — een rijzende ster binnen de Christelijk-Historische Unie — blijkt bereid de conferentie voor te zitten. Tijdens de 2-daagse conferentie spreken zowel Talma als Sikkel en opnieuw is hun toon verzoenend. Het doel van de conferentie als toonbeeld van eenheid van visie binnen de wereld van christelijk-maatschappelijke organisaties wordt dan ook gerealiseerd. Niets staat de ontwikkeling van de zelfstandige christelijke vakbeweging meer in de weg.³⁵

De ontwikkeling van de christelijke vakbeweging gaat verder; een ontwikkeling die los komt te staan van Patrimonium. Het CAS blijkt geen succes en christelijke bonden, die niet voortkomen uit “Ons Vaderlijk Erfdeel” nemen in de winter van 1907 het initiatief om in navolging van de gebeurtenissen in de sociaal-democratische wereld te komen tot de oprichting van een vakcentrale. Op 13 mei 1909 ziet het CNV het daglicht in een geheelonthouderskoffiehuis in Arnhem. Geheel in christelijk-sociale geest aanvaardt het de christelijke beginselen en verwerpt het mitsdien de klassenstrijd.

In 1910 wordt opnieuw een sociale conferentie gehouden. Een conferentie van een dag en een conferentie “ter kennismaking” zoals de hervormde predikant en conferentievoorzitter P.A. Klap mededeelt. Het thema van de conferentie betreft de grondpolitiek en de positie van de landarbeiders. De conferentie draagt niet echt bij aan oplossingen voor de problemen die het gevolg zijn van de veranderingen in de agrarische wereld en tot veel meer dan wat gemopper in diverse publicaties leidt de conferentie dan ook niet.³⁶

De wens om opnieuw een volwaardig christelijk-sociaal congres te organiseren blijft evenwel levend. Weliswaar zijn de maatschappelijke verhoudingen veranderd, maar juist het feit dat christelijke politici toonaangevend zijn, maakt bezinning op de agenda voor de toekomst gewenst. Dat christelijke politici toonaangevend zijn blijkt uit het feit dat A.S. Talma — de ‘Leeuw van Patrimonium’ — als minister van Handel, Nijverheid en Landbouw tussen 1908 en 1913 de wetgeving op het terrein van sociale zekerheid kan inkleuren in een kabinet o.l.v. de antirevolutionaire premier Th. Heemskerk. Het gewenste tweede congres gaat evenwel niet door, omdat in augustus 1914 de Tweede Wereldoorlog uitbreekt — die oorlog laat Nederland links liggen, maar de gevolgen zijn ook hier te lande zo groot dat de aandacht niet gericht is op een congres.

In november 1918 capituleert Duitsland. Onder invloed van de revolutionaire bewegingen die overal in Europa gestalte krijgen, breken ook in Nederland onrustige tijden aan. Dat

(Amsterdam, 1996), 78-79.

35 Rolf van der Woude, “Beginsel en belang — De christelijk-sociale congressen en conferenties en de vorming van de identiteit van de protestants-christelijke vakbeweging” in G.J. Schutte (red.) *90 jaar CNV: mensen en uitgangspunten, 3e Cabier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging* (Amsterdam-Utrecht, 2001), 33-38.

36 Rolf van der Woude, “Beginsel en Belang”, 38

leidt o.a. tot de invoering van de 8-uren-dag door minister P.J.M. Aalberse. De wereld gaat niet voorbij aan Nederland, terwijl door het kabinet-Cort van der Linden twee traditionele splijtzwammen in de Nederlandse politiek met de grondwetwijziging van 1917 zijn opgelost: er komt een algemeen mannenkiesrecht en de schoolstrijd wordt beëindigt met de gelijkstelling van christelijk en openbaar onderwijs.³⁷ Daarmee moet met name de ARP nadenken over haar toekomst: de Schoolstrijd vormde immers de bron van haar ontstaan. In zijn door A.W.F. Idenburg uitgesproken rede op de Deputatenvergadering van de ARP op 2 mei 1918, gaf Kuyper³⁸ aan dat het nu tijd werd voor sociale hervormingen. Die oproep vormt de basis voor het besluit het in 1914 niet doorgegangene tweede congres nu wel bijeen te roepen.

Van 10 tot en met 14 maart 1919 komt het Tweede Christelijk-Sociaal Congres bijeen — opnieuw in Amsterdam. Het congres is toegankelijk voor “mannen en vrouwen die, Christus’ Koningschap alom erkennend, bij het licht van de Heilige Schrift als Gods Woord de oplossing der maatschappelijke vraagstukken zoeken.”

Dit congres heeft het een ander karakter dan het mobiliserende congres van 1891. De congresopening maakt dat duidelijk. Uit het *Proces Verbaal* blijkt dat het congres wordt voorgezeten door gezaghebbende hoogleraren — prof. Mr. P.A. Diepenhorst en prof. Dr. J.R. Slotemaker de Bruine — en dat tal van hoogwaardigheidsbekleders de moeite hebben genomen om het congres (gedeeltelijk) bij te wonen. De ontluikende zuil heeft zijn plaats veroverd in het Nederlandse sociale en politieke landschap. Na de openingsrede door Diepenhorst spreken twee ministers, Th. Heemskerk en J. Th. de Visser. Het thema van het Congres blijkt uit het telegram dat na de warme ministeriële woorden aan Hare Majesteit de Koningin wordt gezonden: het gaat om een volk “dat sociale gerechtigheid lief heeft.”³⁹ Een telegram dat overigens ook moet worden begrepen in het licht van de tijd. Een paar maanden eerder — in de dagen na 11 november 1918 — poogde Troelstra de revolutionaire geest die in Europa woei, ook in Nederland te laten opsteken. Mede door toedoen van christelijk-maatschappelijke organisaties werd dat gevaar in de kiem gesmoord.

Nog iets anders brengt het meer bezinnende karakter van dit congres tot uitdrukking. Er is naast het officiële hoofdprogramma ook aandacht voor ontspanning. Zo is er op de avond van de 11^e maart een “gezellige bijeenkomst.” Daar wordt gesproken over “Zedeloosheid,” over “Zondagrust” en over “Sociale voorzorg en barmhartigheid.” Ook is er “muziek en zang” met klavierbegeleiding. Het moeten “gezellige” avonden zijn geweest.

In zijn openingsrede waarschuwt Diepenhorst tegen te veel staatsinmenging in het maatschappelijke en economische leven. In navolging van Talma maakt hij duidelijk dat de staat een taak heeft als schild voor de zwakkeren. Hij stelt dat er niet een algemeen geldende wetmatigheid is voor overheidsbemoediging met het maatschappelijk leven, maar “een ramp is het, M.H, wanneer het maatschappelijk leven zucht onder den looden last der staatsoverheersching.”⁴⁰ Hij meent dat mede als gevolg van de bijzondere oorlogsomstandigheden de

37 Johan den Hertog, *Cort van der Linden (1846-1935) — minister-president in oorlogstijd, een politiek biografie* (Amsterdam, 2007) 311-404.

38 Kuyper was ziek en zelf niet (meer) in staat om zijn rede uit te spreken.

39 *Proces Verbaal — Tweede Christelijk Sociaal Congres, 10-13 maart 1919 te Amsterdam* (Rotterdam, 1919) 7, 11, 35, 37 en 39.

40 Ter illustratie hiervan citeert Diepenhorst de schrijver Anatole France, die een gesprek tussen twee geleerden weergeeft. De vraag van de een — wat is de staat? — wordt door de ander beantwoord met “de staat, dat is een

Het Tweede Christelijk Sociaal Congres, gehouden van 10-13 maart 1919 te Amsterdam. Op deze fot het dagelijks bestuur van het Congres en een groep studenten die aan het congres meewerkten. Zittend vlnr: C. Smeenk, Mr.dr. J. Schokking, H. Diemer, Prof.mr. P.A. Diepenhorst (voorzitter), J.R. Snoeck Henkemans, P.J. Nahuyzen en K. Kruithof.

overheidsbemoeienis te sterk in het maatschappelijk leven is doorgedrongen. “Bij de taak der normalisering van het maatschappelijk leven, die wacht, moet ons uitgangspunt zijn: aan het particulier initiatief, aan de vrijheid van individuen en organisaties worden zooveel doenlijk haare ere teruggeven en van den huidige staatsdwang slechts behouden, wat na ernstige keuring onmisbaar is te achten.” In de zienswijze van Diepenhorst gaat het niet om de staat, maar “organisatie is het wachtwoord onzer eeuw voor arbeiders en bedrijfsleiders.” In het vervolg van zijn rede maakt Diepenhorst overigens duidelijk dat staat en organisatie twee belangrijke machten zijn, “evenwel, de belangrijkste niet: hooger dan deze stellen wij de geestelijke actie, die nadert tot de ziel.” Alhoewel het congres vooral over economische thema’s handelt, is duidelijk dat in de protestants-christelijke wereld het heil centraal moet staan. Daarvoor moet al het andere wijken.⁴¹

Met enige goede wil kan worden gezegd dat het derde congres geconfronteerd wordt met datgene waartegen het tweede congres — blijkbaar tevergeefs — waarschuwt. Diepenhorst wijst niet alleen op het belang van de rol van het werkgevers- en werknemersorganisaties, maar ook op een risico: “licht rijst de vraag of niet te hoog gestemd is de lof van de maatschappelijke organisaties, waar immers het vereenigd optrekken ernstige gevaren met zich brengt. Wij kennen het gevaar en onderschatten het niet, dat het persoonlijk verantwoordelijkheidsbesef in de combinatie wordt verzwakt.”⁴² Tijdens het derde congres — het komt nog aan de orde — is het thema ‘de bedreigde verantwoordelijkheid.’

grillige en slecht gehumeerde mijnheer, die achter een loketje zit.” De afkorting ‘M.H.’ staat voor ‘Mijne Heeren’ en maakt duidelijk tot wie Diepenhorst zich richt — wel is er een tijdens het congres een apart vrouwenprogramma.

41 *Proces Verbaal*, 11-33.

42 *Proces Verbaal*, 27.

Het Tweede Christelijk-Sociaal Congres toont — ondanks de discussies en de verschillen van opvatting op het niveau van de bezinning — een zekere mate van eensgezindheid in de christelijk-sociale wereld. Dat is zeker niet zonder betekenis, maar het congres heeft niet het karakter van de klaroenshoot van het eerste. Het is dan ook niet erg duidelijk wat de gevolgen van het congres zijn. De doorwrochte inleidingen vormen zeker voor velen studiemateriaal en de gedachtewisseling inspireert christelijke-sociale organisaties om ook in eigen kring na te denken over de betekenis van de gedeelde belijdenis. Maar meer dan dat is er niet van te zeggen. Wellicht ook omdat de idealen die breed worden uitgemeten telkens weer worden geconfronteerd met de praktijk van alledag, waarin compromissen gesloten moeten worden met andersdenkenden, vooral met liberalen.

Leidt het eerste congres tot herkenbare acties, vervolgdiscussies en nieuwe pogingen tot een congres, die beweging is na het tweede congres niet echt herkenbaar. Weliswaar worden er christelijk-sociale studiesconferenties georganiseerd, waarbij het CNV een belangrijke rol speelt, een oproep tot een derde congres moet tot na de oorlog wachten.

Direct na de oorlog overweegt het bestuur van de ARP een nieuw congres bijeen te roepen. Doel van dat congres moet de bevordering van de eenheid binnen de protestants-christelijke zuil zijn. Daar is ook een reden voor: de Doorbraak. De Doorbraak is de beweging, die direct na en als gevolg van de oorlog, vanuit een personalistisch socialisme streeft naar de vorming van één progressieve beweging — ook prominente christenen, met name uit de kring van de CHU, Sbreken door en dragen bij aan de vorming van de PvdA. De protestants-christelijke zuil lijkt open- en afgebroken te worden.

De oproep van het ARP-bestuur stuit op verzet bij het CNV. F.P. (Frans) Fuykschot — de tweede voorzitter van het CNV — verwoordt de bezwaren tegen een congres met een antirevolutionair of christelijk-historisch stempel. Met dat stempel zullen leden van christelijk-sociale organisatie, die zich aangesproken voelen door het personalistisch socialisme wegblijven en dat acht hij ongewenst. Op die manier — zo redeneert Fuykschot — zal eerder de verdeeldheid in de christelijke wereld tot uiting komen dan dat de twee stromingen tot elkaar komen. Eerst moet dat probleem worden opgelost.⁴³

Begin 1948 geeft het CNV bij monde van de nieuwe, charismatische voorzitter M. (Marinus) Ruppert, toch een aanzet voor een nieuw congres. Ruppert heeft een duidelijk apostolische visie op de rol van christelijk-sociale organisaties. De kern van zijn telkenmale herhaald betoog is dat met name christelijk politieke partijen voorop moeten lopen op sociaal gebied. Doen zij dat niet dan zullen de arbeiders eerst verloren gaan voor de christelijke politiek, dan voor de christelijke vakbeweging en tot slot voor het christelijk geloof. Een christelijk-sociaal congres kan de wegwijzen naar een program dat die geloofsafval keert.⁴⁴

De poging van Ruppert krijgt steun uit kringen van de Vrije Universiteit met name in de persoon van W.F. de Gaay Fortman.⁴⁵ Ruppert meent — in navolging van Fuykschot — dat

43 Doeko Bosscher, *Om de erfenis van Colijn — De ARP op de grens van twee werelden (1939-1952)*, (Alphen aan de Rijn, 1980), 161-163.

44 Piet Hazenbosch, *Voor het Volk om Christus' Wil — een geschiedenis van het CNV* (Hilversum, 2009), 253 — 264.

45 Die samenwerking ligt voor hand, want vanaf begin 1948 is De Gaay Fortman rector van de door Ruppert opgerichte Kadernschool van het CNV.

het congres niet onder leiding van de ARP moet staan. Daarmee raakt hij opnieuw aan de Doorbraak, de open zenuw van die dagen — althans bij christelijke partijen. De niet-partijpolitieke benadering van Ruppert stuit op weerstand van de ARP-leider, J. (Jan) Schouten, die meent dat het congres vooral een bijeenkomst moet zijn van christelijke organisaties. Ondanks deze verschillen van inzicht, wordt in 1948 besloten de voorbereiding van het derde congres in handen te leggen van een comité bestaande uit vertegenwoordigers van reformatorisch Nederland. Maar ook binnen het comité tekent zich het conflict rond de Doorbraak al snel af. Toch maakt men vorderingen. Als echter vroegtijdig uitlekt dat A.A. van Rhijn⁴⁶ — een uit de CHU doorgebroken lid van de PvdA — tijdens het congres het woord zal voeren, ontstaat er een publicitaire rel. In maart 1952 kan het congresbestuur niets anders concluderen dat de verschillen van mening zo groot zijn dat een derde congres — dat toch eenheid moet uitstralen — geen haalbare kaart meer is. Wel komt men tot het bijeenroepen van een Christelijk-Sociale Conferentie — de geschiedenis herhaalt zich. Onder voorzitterschap van De Gaay Fortman wordt in een min of meer bezinnende sfeer gesproken over “Mens, massa en gemeenschap” — althans zo benoemt de congresvoorzitter het thema. Vier dagen lang zijn christelijk-sociale organisatie in het Utrechtse *Esplanade* bijeen, maar het leidt niet tot overeenstemming over de vraag naar de noodzaak van christelijke organisatie. Daarover waren, zijn en blijven de meningen verdeeld.⁴⁷

Na de Conferentie van 1952 blijft het stil in de christelijk-sociale wereld, althans wat betreft de roep om een nieuw congres. Jaarlijks ontmoeten de leden van het Convent voor Christelijk-Sociale Organisaties elkaar tijdens het laatste augustusweekend en zijn er talloze contacten met de ARP en de CHU, later met het CDA. Eenheid stralen die contacten niet uit.⁴⁸ Het duurt tot 1985 totdat een nieuwe oproep klinkt.

3 Derde Christelijk-Sociaal Congres

Op 6 september 1985 volgt de Twentse professor H.J. (Henk) van Zuthem de VU-hoogleraar B. (Bob) Goudzwaard op als rector van de CNV Kaderschool. In zijn inaugurele rede herinnert hij aan het Sociaal Congres van 1891 en beklemtoont hij de noodzaak om in 1991 opnieuw zo’n congres bijeen te roepen.⁴⁹ Zijn belangrijkste argument om tot een nieuw congres te komen is zijn waarneming dat er onder de oppervlakte van het economische een beweging tot ontwikkeling komt, waaruit verlangen naar nieuw elan spreekt. Van Zuthem meent dat de christelijk-sociale beweging op dat verlangen moet inspelen en daaraan leiding moet geven. Zijn oproep vindt weerklank binnen het CNV. Begin 1986 vinden de eerste, verkennende

46 A.A. van Rhijn speelt een belangrijke rol tijdens de oorlogsjaren — onder zijn leiding worden voorstellen ontwikkeld rond de organisatie van de sociale zekerheid. Na de oorlog is hij nauw betrokken bij de ontwikkeling van de PBO. Van Rhijn is niet alleen topambtenaar, maar treedt ook op als CHU-minister van Landbouw en Visserij in het tweede kabinet-De Geer. Ook is hij gedurende enige jaren PvdA-staatssecretaris van Sociale Zaken.

47 Peter Bak, *Een soeverein leven — Biografie van W.F. de Gaay Fortman* (Sint-Pancras, 2004), 134-138.

48 Zie bijvoorbeeld: P.E. Werkman, “Koude oorlog tussen het CNV en de christen-democratie” in *E&M*, juni/juli 1985, 9-15 en J. de Bas, “Twee ruziënde broers — een impressie van de relatie tussen het CNV en het CDA in de periode 1977-1994” in G.J. Schutte, (red.) *Belangenpolitiek, 3e Cabier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging* (Amsterdam-Utrecht, 2001), 97-111.

49 Deze paragraaf is mede gebaseerd op Piet Hazenbosch, *Voor het volk om Christus’ Wil*, 585-588.

besprekingen plaats tussen Van Zuthem, Goudzwaard en CNV-bestuurder G.A. (Gerard) Cremers. Zij besluiten in de zomer van 1986 een aantal personen uit te nodigen om met hen te overleggen over het mogelijk bijeenroepen van een congres. Deze Initiatiefgroep Christelijk Sociaal Congres ziet niet alleen heel goede mogelijkheden, maar acht een congres ook gewenst. Er is immers meer dan genoeg om in christelijk-sociale kring te bespreken.

Vaak heeft een goede gedachte meerdere vaders. Zo ook deze. Op 11 juni 1985 besluit het overlegorgaan Vrije Universiteit — Convent van Christelijk-Sociale Organisaties een studie op te zetten naar het christelijk-sociaal denken.⁵⁰ In dat kader vindt op 14 oktober 1987 opnieuw overleg plaats, waarbij ook personen buiten de directe kring van het overleg worden uitgenodigd. Tijdens dat overleg wordt opgemerkt dat er op verschillende plaatsen wordt gewerkt aan de herdenking en actualisering van het Sociaal Congres en het verschijnen van de Encycliek *Rerum Novarum*. Dat brengt de aanwezigen op de gedachte om eens te onderzoeken of de verschillende activiteiten niet kunnen worden gecoördineerd. De deelnemers aan het beraad zeggen toe die vraag in eigen kring te bespreken. Dat gebeurt en op 1 juni 1988 blijkt dat er brede steun voor de gedachte bestaat en ook om die coördinatie te laten plaatsvinden in een aparte stichting, los van de VU of het Convent. Op 20 december 1988 wordt de Stichting 1991 opgericht. Een van de taken van de Stichting is om te onderzoeken of er voldoende draagvlak is voor een Christelijk-Sociaal Congres in 1991. Gezien de initiatiefnemers en de bestuursleden van de Stichting is in een oogopslag duidelijk dat de samenstelling afwijkt van die bij eerder congressen. Het eerste en het tweede congres waren nadrukkelijk protestants-christelijke bijeenkomsten. De voorbereidingen van een derde congres richten zich op katholieken en protestanten. De protestant D. (Dick) Kuiper — hoogleeraar aan de VU — is voorzitter, P.A.G. (Peter) Cammaert — de katholieke algemeen secretaris van het CNV — is secretaris. Terecht merkt Van Zuthem in zijn openingsrede dan ook op dat “een dergelijke congres niet eerder is gehouden in ons land.”⁵¹

Hier past een kanttekening over de betrokkenheid van het CDA. Voor het organiseren van het eerste en het tweede congres was de rol van de ARP doorslaggevend — toen men in 1905 een twee congres wilde organiseren, liet de ARP weten daar geen behoefte aan te hebben en dus kwam er geen congres. Daarom kan het opvallend worden genoemd dat het CDA — de rechtsopvolger van o.a. de ARP — niet formeel was betrokken. Daar kunnen twee verschillende verklaringen voor worden gegeven. De eerste is dat het initiatief tot een mogelijk nieuw congres nadrukkelijk uit het maatschappelijk midden komt en daar hoort de politiek niet bij — maatschappelijke organisaties wilden vooral elkaar ontmoeten. De tweede verklaring schuilt elders. Is het congres een bijeenkomst van christenen of is het een ontmoeting van christelijke organisaties? De vraag die ook tijdens de voorbereidingen van een nieuw congres in 1952 speelt. Bij van Zuthem staat het eerste voorop — hij wil een ontmoeting tussen christenen ongeacht tot welke organisatie zij behoren. Betrokkenheid van het CDA past daarbij niet, omdat Van Zuthem nadrukkelijk ook christenen, die actief zijn in andere politieke stromingen wil aanspreken.⁵² Geen betrokkenheid van het CDA als organisa-

50 Deze studie mondt uit in een publicatie: Dr. A. Kouwenhoven, *De dynamiek van het christelijk-sociaal denken* (Nijkerk, 1989).

51 Mr. P.A.G. Cammaert en C.A. van den Berg (red), *Congresboek van het Christelijk Sociaal Congres 1991* (Kampen, 1992), 27.

52 Gebaseerd op informatie van mr. P.A.G. Cammaert, die optreedt als secretaris van de Stichting en later verantwoordelijk is voor het proces-verbaal van het congres.

tie, wel betrokkenheid van vooraanstaande CDA-ers. Prof. D. Th. (Dick) Kuiper is voorzitter van het Stichtingsbestuur en CDA-lid van de Eerste Kamer; Mevr. M.H.M.F. (Til) Gardeniers-Berends zit in november 1991 het derde congres voor — zij is Kamerlid en minister voor het CDA geweest.

De vraag naar de aard van het Congres speelt ook een rol bij de betrokkenheid van de FNV. Deze federatie ontstaat in 1976 uit het sociaaldemocratische NVV en het rooms-katholieke NKV.⁵³ De FNV is geen christelijke organisatie maar kent wel een groot ledenbestand met een christelijke achtergrond of een christelijke levensovertuiging. Dat krijgt binnen de FNV vorm in een Secretariaat Levensbeschouwing. Het bestuur van de Stichting 1991 vraagt oud-NKV-voorzitter W. (Wim) Spit en L. (Leo) Mesman om toe te treden tot het Raadgevend Comité dat het bestuur van de stichting adviseert over de opzet en inhoud van het Congres. Spit en Mesman houden dit verzoek in beraad tot dat duidelijk is welke rol de FNV speelt in het verband van de Stichting. Op 19 november 1989 vindt bestuurlijk overleg plaats en dat leidt tot toetreding van de FNV tot het Raadgevend Comité. Maar daarmee blijken de problemen met de FNV niet voorbij.

Op 9 februari 1990 schrijft het Stichtingsbestuur een brief aan een groot aantal organisaties en personen, die geacht worden zich aangesproken te voelen door het christelijk-sociaal denken. De vraag is of zij betrokken willen worden bij het komende Congres. De brief aan de FNV wordt gericht aan het Secretariaat Levensbeschouwing en dat schiet FNV-voorzitter J. (Johan) Stekelenburg in het verkeerde keelgat. Niet het Secretariaat, maar de FNV moet worden gevraagd. De FNV voelt zich buitengesloten omdat “er in onze kring ernstige twijfels (is) opgeroepen of uw Stichting wel bereid is de eigenheid van de FNV als levensbeschouwelijke pluriforme organisatie te erkennen en te respecteren en over uw bereidheid om de FNV op een gelijkwaardige wijzen te betrekken bij het werk van uw Stichting en initiatiefgroep, met name met het oog op het voorgenomen Christelijk-Sociaal Congres 1991.” Die brief leidt tot stevige stellingname van CNV-voorzitter H. (Henk) Hofstede, die een balletje opgooit over de in zijn ogen onduidelijke identiteit van de collega vakcentrale.

Het rumoer speelt zich verder binnenskamer af, althans dat is aannemelijk, want eind september blijkt uit een krantenknipsel dat bewaard wordt in het nogal rommelige archief dat de “strubbelingen over FNV-deelname aan het congres nu wel voorbij zijn,” althans volgens Leo Mesman. “De stichting wekte aanvankelijk de indruk dat het alleen om christelijke organisaties ging. Bovendien waren we eerst niet uitgenodigd in het comité van aanbeveling.” Uit een brief van 11 september 1990 blijkt dat “de FNV aan het initiatief en de te verwachten resultaten van het voorgenomen Christelijk-Sociaal Congres een groot gewicht toekent” en daarom stemt het bestuur er mee in dat “de heer J. Stekelenburg toetreedt als lid van het Comité van Aanbeveling.”⁵⁴ De vrede lijkt gesloten, maar de FNV zal tijdens het derde congres een bescheiden rol spelen en tijdens de vorming van de Stichting wordt duidelijk dat de vrede slechts van tijdelijke aard is. Blijkbaar is er verschil tussen de theoretische opvatting dat het congres voor alle christenen moet openstaan en de uitvoering daarvan de praktijk. Op de achtergrond speelt het CNV zeker een rol. De christelijke vakcentrale is nog niet ver-

53 De federatievorming in 1976 wordt in 1981 gevolgd door een formele fusie.

54 De weergave van de relatie met de FNV is gebaseerd op archiefstukken, die nu in beheer zijn bij het HDC. Feitelijk betreft het 3 dozen ongesorteerd archiefmateriaal, die afkomstig zijn van het CNV.

geten op welke manier de FNV zich in de eerste jaren van zijn bestaan opstelde tegenover het CNV. En die herinnering weegt zeker mee in de opstelling van Hofstede.⁵⁵

Het Congres wordt grondig voorbereid, o.a. door het beleggen van een aantal voorbereidende bijeenkomsten. De eerste deelconferentie, die officieel door de Initiatiefgroep onder leiding van Henk van Zuthem wordt georganiseerd, vindt plaats van 1 tot 3 december 1988. De conferentie beraadt zich op de economische orde. In een tweede deelconferentie van 19 tot en met 22 mei 1989 staan de deelnemers stil bij de vraag wat nu de sociale kwestie is in de economische orde. Er worden een aantal kwesties benoemd: armoede, structurele werkloosheid,⁵⁶ participatie en non-participatie en het milieu. Tijdens de derde deelconferentie (15-16 december 1989) worden deze sociale kwesties geconfronteerd met de Bijbelse boodschap. Bijna een jaar later (23-24 november) vindt de laatste deelconferentie plaats met de arbeidsmarkt als belangrijkste thema.

Ook wordt een basisdocument opgesteld, waarop de organisaties, die bij het Congres willen zijn betrokken, gevraagd wordt te reageren. Het document "*Bedreigde verantwoordelijkheid*" verschijnt in oktober 1990. Het basisdocument stelt dat het Congres in 1991 meer moet zijn dan herdenken, want er is "de overtuiging dat ook thans sprake is van ernstige 'sociale quaesties,' waaronder de 'vacante verantwoordelijkheid.'" Aan de ene kant de burger, die niet meer de ruimte voelt om nog verantwoordelijkheid te dragen, want dat heeft toch geen invloed op het geheel; aan de andere kant de overheid, die maatschappelijke organisaties niet meer in staat stelt om hun verantwoordelijkheid te dragen. Daarbij komt de verstatelijking van maatschappelijke organisaties — zij zijn financieel meer en meer afhankelijk van de overheid geworden en steeds meer uitvoerders van overheidsbeleid. Dat baart veel christelijk-sociale organisaties — waaronder het CNV — grote zorgen.

Het basisdocument wil in de eerste plaats een beeld schetsen van de "huidige sociale situatie." Vervolgens wordt geprobeerd "de sociale problemen zelf in kaart te brengen." In de derde plaats is er aandacht voor bezinning en wil men proberen "nieuwe impulsen" te geven. En in de vierde plaats "vragen situatie en problematiek om een duidelijke plaatsbepaling." Deze verkenning mondt uit in een duiding van het kernprobleem: "De spanning tussen enerzijds het beroep op mensen als verantwoordelijke wezens en anderzijds de dreiging van de onmogelijkheid ervan zal naar onze mening voor een groot deel de sociale problematiek van de toekomst bepalen. In theorie was de menselijke verantwoordelijkheid altijd al bedreigd, vooral vanwege de eenzijdige verdeling van kennis, zeggenschap en bewustzijn. Nu op dit gebied een en ander ten goede is veranderd, doen zich aan de kant van de complexiteit en de anonimiserende krachten binnen onze samenleving nieuwe beperkingen voor. Zij vragen als tegenwicht nog meer kennis, een meer ontwikkeld bewustzijn en ingrijpendere veranderingen in zeggenschapsverhoudingen. Zij vragen ook om maatschappelijke organisaties, bedrijven, kerken en overheden, die de moed hebben de mens als aangesproken

55 Het gaat hier ongetwijfeld om 'hogere' vakbondspolitiek, want op 5 oktober 1991 staan FNV, CNV en MHP eendrachtig op het Haagse Malieveld om te protesteren tegen de plannen van het kabinet-Lubbers III inzake de WAO.

56 De hoge werkloosheid die eind jaren '70, begin jaren '80 ontstaat als gevolg van de economische recessie, daalt te langzaam en vooral de langdurige werkloosheid loopt sterk op. Velen vrezen dat werkloosheid een permanent aspect blijft van de manier waarop de (westerse) economie functioneert.

persoon tot uitgangspunt van beleid te nemen.”⁵⁷

Als antwoord op deze ontwikkelingen bepleit het congres zowel de persoonlijke als de collectieve verantwoordelijkheid. De persoonlijke verantwoordelijkheid gaat ervan uit dat iedere persoon verantwoordelijk is voor zijn eigen keuzes en handelingen, maar dat hij bij alles rekening moet houden met de gemeenschap waarvan hij deel uitmaakt — hij houdt rekening met de gevolgen van keuzes en handelingen. Het is zijn persoonlijke verantwoordelijkheid dat het de gemeenschap goed gaat.⁵⁸ De collectieve verantwoordelijkheid vraagt aandacht voor de rol van maatschappelijke organisaties. Zij hebben een authentiek domein waarvoor ze verantwoordelijk zijn. De overheid mag hun speelruimte binnen dat domein niet onnodig beperken, zoals in de jaren '70 en '80 wel is gebeurd. Er wordt geconstateerd dat te veel bevoegdheden en verantwoordelijkheden bijna stilzwijgend zijn neergelegd bij de overheid, waardoor de persoonlijke verantwoordelijkheid in het gedrang is gekomen.⁵⁹

Het congrespresidium van het Christelijk Sociaal Congres 1991. Vlnr. C.A. van den Berg, D.Th. Kuiper, A. Kouwenhoven(†), P.A.G. Cammaert, M.H.M.F. Gardeniers-Berendsen, A. Vroon, M.J.T. Martens, L.B.M. Wüst, H.J. van Zuthem

Op de avond van de 11e november 1991 opent Dick Kuiper het Derde Christelijk-Sociaal Congres dat dit keer bijeenkomst in de bossen van Doorn, in het Slotemaker de Bruïne Instituut, het scholings- en vormingsinstituut van de christelijk-sociale beweging, zo'n 250

⁵⁷ *Bedreigde Verantwoordelijkheid — basisdocument ten behoeve van het Christelijk Sociaal Congres, 11-15 november 1991, (Utrecht, oktober 1990).*

⁵⁸ Dit in tegenstelling tot het liberale begrip 'eigen verantwoordelijkheid.' Daarin is ieder persoon verantwoordelijk voor zijn eigen keuzes en handelen. De invloed op de gemeenschap wordt buiten beschouwing gelaten.

⁵⁹ Zie ook Jan Jacob van Dijk, "Enkele beschouwingen over solidariteit" in *Verbindend bouwen — over solidariteit en verzorgingsstaat*, (Kampen, 2008).

deelnemers luisteren naar zijn welkomstwoord en naar de inleiding van de congresvoorzitter, mevr. Gardeniers-Berendsen. Daarna spreekt Henk van Zuthem, de man die vijf jaar eerder opriep tot het derde congres. In zijn rede ‘Dynamisering van verantwoordelijkheid’ gaat hij in op een reeks van aspecten die met het verantwoordelijkheidsbegrip zijn verbonden. Van Zuthem zet zich af tegen de dominante functionele verantwoordelijkheid — ik ben alleen verantwoordelijk voorzover het mijn taak betreft — en hij bepleit de substantiële verantwoordelijkheid — ik ben ook verantwoordelijk voor de doelen en de zin van mijn handelen. De essentie van het christelijk-sociaal denken wordt, in de lijn van de traditie waarin Van Zuthem wil staan, gevat in de woorden gerechtigheid, solidariteit en verantwoordelijkheid. Verantwoordelijkheid als consequentie van gerechtigheid en solidariteit. Dat zijn oude woorden, lijken welhaast versleten termen, maar het zijn ook woorden die nieuw leven krijgen door consequente uitwerking en toepassing. Met minder kan — zo stelt Van Zuthem aan het slot van zijn betoog — de christelijk sociale beweging niet toe.

“De kernvraag voor dit congres is in hoeverre het niet waarmaken van verantwoordelijkheid de oorzaak is van de sociale problemen.” Door de onvolledige toedeling van verantwoordelijkheden en door de sterke rol van de functionele verantwoordelijkheid zijn mensen als subjecten verdwenen. Maar “mede dankzij de christelijk-sociale beweging zijn vele instituties ontstaan en zij hebben zegenrijk werk kunnen doen tot de dag vandaag toe. Maar in die instituties schuilt een groot gevaar. Zij kunnen de mens als persoon wegdrukken, zelfs voor een groot deel overbodig maken.” En daarmee sluit Van Zuthem naadloos aan bij Diepenhorst, die in zijn rede tot het tweede congres al op dit risico wees. En met Diepenhorst meent ook Van Zuthem dat hier “een geweldige taak voor het christelijk-sociaal denken” ligt.⁶⁰

In de dagen volgend op zijn toespraak wordt door een groot aantal andere sprekers het woord gevoerd over onderdelen van de door Van Zuthem geformuleerde kernvraag en er wordt in werkgroepen intensief van gedachten gewisseld. In dat opzicht wijkt het derde congres niet eens zo gek veel af van de eerdere congressen of conferenties. Wel anders is dat er naast het congres een uitvoerig cultuurprogramma is en dat het samenzijn in Doorn op vrijdagavond met een groot deelnemersfeest wordt afgesloten.

Op zaterdag 16 november vindt in de Utrechtse Jacobikerk de slotmanifestatie plaats in aanwezigheid van de Koningin. Het Congres — het is ook niet de bedoeling — resulteert niet in een concept dat de gesignaleerde spanningen tot een oplossing brengt. “Maar,” zegt de congresvoorzitter, mevr. Gardeniers-Berendsen, tegen de deelnemers en talrijke andere genodigden “wanneer een gegroeide inspiratie en een gedeeld perspectief op een deugdelijke toekomst als resultaat mogen worden aangemerkt, dan is het Christelijk Sociaal Congres 1991 in vele opzichten een bijzonder vruchtbare aangelegenheid geweest.”⁶¹

Inspiratie — dat is niet het doel van Van Zuthem, die in zijn openingsrede vooral wilde dat het congres van abstract naar concreet zou toewerken. Wellicht dat hij andere beelden had bij het begin dan aan het eind, maar net als bij eerder congressen en conferenties, vormt een bijeenkomst van velen — zowel personen als organisaties — niet het platform om tot een (nieuw) programma te komen.

Het derde congres: de christelijk-sociale wereld opzoek naar zijn wortels, naar inspiratie

60 Mr. P.A.G. Cammaert en C.A. van den Berg (red), *Congresboek*, 27-35.

61 Mr. P.A.G. Cammaert en C.A. van den Berg (red), *Congresboek*, 273.

en naar een toekomstperspectief. Daarin lijken zeker het eerste en derde congres op elkaar. De klaoenstoot van het eerste congres wordt niet herhaald, kan ook niet worden herhaald, want de tijden zijn anders. Het eerste congres komt bijeen in een tijd waarin het christelijk-sociaal denken opgang begint te maken, het tweede congres komt bijeen als christelijke organisatie een dominante rol spelen en onderdeel van ‘de macht’ zijn geworden, terwijl het derde congres bijeen is in een tijd dat die macht steeds minder vanzelfsprekend wordt. Een paar jaren later zal het CDA zijn grootste verkiezingsnederlaag ooit leiden en nog weer wat later gaan een reeks toonaangevende christelijk-sociale werkgeversorganisaties op in grotere neutrale verenigingen. De deelnemers aan het Amsterdams congres zouden dat zeker geweten hebben aan de teloorgang van de betekenis van Gods woord, maar daarover sprak het derde congres niet. Secularisatie laat niet alleen sporen na in de samenleving, maar ook in de christelijk-sociale wereld.

4 De Stichting Christelijk-Sociaal Congres

Kort na de afsluiting van het Congres wordt hardop de vraag gesteld of er geen vervolg moet komen — de perzik smaakt blijkbaar naar meer. De resultaten van het Congres moeten immers worden voort gedragen, zo redeneren de oprichters van een nieuwe stichting, de Stichting Doorwerking Christelijk-Sociaal Congres. In een brief, gedateerd op 14 september 1992, schrijven Van Zuthem, Goudzwaard, VKMO-direceur M.J. Th. (Maria) Martens en SBI-directeur A. (Bert) Vroon aan een lange reeks personen uit de christelijk-sociale wereld dat besloten is tot de oprichting van de Initiatiefgroep Doorwerking Christelijk-Sociaal Congres. De vraag is of de aangeschrevene “op persoonlijke titel dan wel namens hun organisaties, kerken, etc. willen deelnemen aan het beraad over de actualisering en revitalisering van het christelijk-sociaal denken en handelen, als mede over de doorwerking daarvan op bepaalde concrete thema’s, thema’s die tijdens het Congres onvoldoende uitgewerkt konden worden.”⁶² De reacties op de brief zijn blijkbaar voldoende positief, want op 4 november 1992 wordt besloten de oprichting van een nieuwe stichting.

Het doel van de stichting wordt verwoord in de statuten: “De stichting heeft tot doel een platform te bieden voor gedachte-uitwisseling ten behoeve van de actualisering en stimulering van het christelijk-sociaal denken en handelen.”⁶³

De nieuwe stichting gaat voortvarend aan het werk. Er worden op den duur maar liefst 6 werkgroepen ingesteld, die op hun deelgebied proberen nadere gedachten te ontwikkelen. Het gaat om Economische orde, Onderwijs, Publieke doorwerking, Media en omroepbestel, Arbeid en arbeidsverhoudingen en internationale betrekkingen. Met enige regelmaat komen rapporten gereed en worden er soms bijeenkomsten belegd om die rapporten in bredere kring te bespreken. Maar wanneer een rapport tot een bredere bespreking aanleiding geeft is wat onduidelijk en niet altijd is iedereen even te spreken over de behandeling van een bepaald thema. Zo is het CNV nogal ongelukkig met het rapport van de werkgroep Economische orde,

62 Brief van de initiatiefnemers d.d. 14 december 1992 — Archiefdoos Christelijk-Sociaal Congres, HDC.

63 Statuten Stichting CSC, artikel 2, lid 1 in Archiefmap 2002-2003, SBI.

maar de Vakcentrale zegt dat liever niet hardop en het verwijt het bestuur in plaats daarvan zich niet aan de procedurele afspraken te hebben gehouden. Een zelfde verwijt treft enige later een concept-eindrapport van de werkgroep Arbeid en Arbeidsverhoudingen.⁶⁴ De kritiek op het functioneren van de Stichting krijgt ook vorm in kritiek op de rol van Werkgroep 11. Deze werkgroep, die ook een rol speelde tijdens het Christelijk-Sociaal Congres in november 1991⁶⁵ en vooral bestaat uit theologen en filosofen, lijkt als een soort geweten van de Stichting Doorwerking te functioneren. Aad Kouwenhoven vormt de drijvende kracht achter de commentaren die deze werkgroep levert op alle rapporten die verschijnen.

De kritiek die van verschillende kanten wordt uitgeoefend is voor het bestuur aanleiding het functioneren van de Stichting Doorwerking te evalueren. Op 5 september 1995 besluit het bestuur een evaluatiecommissie in te stellen onder leiding van mevr. Gardeniers-Berendsen.⁶⁶

De commissie vergadert twee keer (op 26 oktober en op 11 december). Daarna verschijnt het *Rapport van de evaluatie-commissie aan het bestuur van de Stichting Doorwerking Christelijk-Sociaal Congres*.

Allereerst stelt de commissie vast dat “de Stichting Doorwerking Christelijk-Sociaal Congres inderdaad in een behoefte voorziet. Deze behoefte uit zich in het verlangen zich te richten op de actualisering van christelijk-sociaal denken en het daaruit voortvloeiende gedachtegoed over de samenleving van nu en morgen, het een en ander in het licht van nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen.” Minder enthousiast is de commissie over de werkwijze, die zij “te gecompliceerd” en daarmee te tijdrovend vindt, terwijl de besluitvorming over het al dan niet organiseren van conferenties “arbitrair” is. Daarbij komt dat door de gekozen werkwijze het aantal onderwerpen onbeperkt lijkt en dat de prestaties van de projectgroepen teveel gewicht in de schaal leggen. Daarom stelt de commissie een andere werkwijze voor: er komen twee conferenties per jaar op “vaste dagen, bijv. een in mei en een in november. Daarnaast sluit de gekozen structuur niet goed aan op de feitelijke wensen met betrekking tot die structuur — zo komt van een bottom up benadering in de praktijk niets terecht. Daarbij meent de commissie dat de positie van werkgroep 11 ambivalent is. De structuur moet derhalve worden aangepast. Het Algemeen Bestuur moet gaan bestaan uit vertegenwoordigers van de dragende organisaties; er komt een klein(er) dagelijks bestuur en werkgroep 11 wordt opgeheven en vervangen door een raad van advies.⁶⁷

De evaluatie o.l.v. Gardeniers leidt tot de instelling van een klein commissie bestaande uit P. (Peter) Klep (NCW), Kouwenhoven en de algemeen secretaris van het CNV, J. (Hans) Brüning, die de voorstellen van de commissie moeten vertalen in een concrete aanpak. Die werkgroep komt op de gedachte om een nieuwe stichting op te richten. Een stichting die gevormd wordt door deelnemende organisaties en niet langer door personen op persoonlijke titel.

64 Verslagen van de vergadering van het CNV verbondsbestuur d.d. 11 en 25 april 1994.

65 Tijdens het Congres functioneerden tien werkgroepen, die vooral bestonden uit representanten van de deelnemende organisaties. Werkgroep 11 vormde het bewuste buitenbeentje.

66 Mevrouw Gardeniers heeft als Congresvoorzitter ervaring met christelijk-sociale organisaties, maar meer nog: zij was voorzitter van de CDA-commissie die de verkiezingsnederlaag van 1994 onder de loep nam.

67 *Rapport van de evaluatie-commissie aan het bestuur van de Stichting Doorwerking Christelijk-Sociaal Congres*, december 1995 — Archiefdoos Christelijk-Sociaal Congres, HDC.

De voorstellen van de werkgroep leiden opnieuw tot een aanvaring met de FNV, die sterke gelijkenis vertoont met een eerdere aanvaring in de aanloop naar het Congres van 1991. Stekelenburg schrijft in een nijldige brief aan Stichtingsvoorzitter Van Zuthem: “ik hecht er aan u te laten weten, dat wij ons ernstig gegriefd voelen door het feit dat de FNV in de toegezonden voorstellen wordt uitgesloten van de kring van organisaties die in aanmerking komen om als dragers te fungeren van de nieuw op te richten Stichting Christelijk- Sociaal Congres.” De FNV — zo redeneert Stekelenburg — is weliswaar geen christelijke organisatie, maar laat zich — mede door het grote aantal christenen in de FNV-gelederen — wel degelijk door het christelijk-sociaal denken inspireren. De betrokkenheid van de FNV blijkt ook uit de manier waarop in 1991 en later is deelgenomen. Waar hebben wij dat aan te danken, vraagt Stekelenburg zich bijna vertwijfeld af.⁶⁸ Hij moet even op antwoord wachten. Pas halverwege september ontvangt hij een door Kouwenhoven getekende reactie. De kern van die brief: “Een evaluatie (van de st. Doorwerking) heeft uitgewezen dat voor een goede en hechte verankerde voortzetting van de activiteiten een nieuwe Stichting wenselijk is, met name met het oog op de op de betrokkenheid van organisaties en verbanden. De conclusie is, dat de nieuwe stichting — Stichting Christelijk-Sociaal Congres geheten — in haar werkzaamheden nadrukkelijk van organisaties en verbanden moet uitgaan. Zij immers proberen christelijk-sociale uitgangspunten in hun maatschappelijk handelen te vertalen.”⁶⁹

De brief van Kouwenhoven lokt een reactie uit. In een op milde toon geschreven brief zegt Stekelenburg op 30 oktober 1996 dat de FNV graag wil toetreden tot de nieuwe stichting. Maar de ontwerp-statuten bepalen dat de dragende organisaties “in hun maatschappelijke activiteiten uitgaan van de bijbelse boodschap, daarop intern en naar buiten georganiseerd zijn en zich daarop laten aanspreken.” Stekelenburg: “Strikt genomen, sluit deze formulering een participatie van de FNV als dragende organisatie van de nieuwe stichting uit.”⁷⁰ Hij stelt dan ook voor om het woordje “mede” op te nemen, zodat de FNV wel kan deelnemen. Maar de oprichters van de Stichting Christelijk-Sociaal Congres nemen het voorstel niet over en de FNV haakt af.

Nog een keer komt deze zaak aan de orde. J.W. (Jan-Willem) van den Braak (VNO-NCW) meldt in de loop van 2002 dat hij bij gerucht heeft vernomen dat de FNV lid wil worden. De voorzitter meldt dat dat niet mogelijk is, maar dat de FNV wel welkom is om deel te nemen aan de congressen. “Terzijde — zo vervolgt het verslag — niet LTO, maar NCBTB en KNBTB zijn aangesloten anders zou een zelfde bezwaar gelden.”⁷¹

Opvallend is dat de strikte benadering van de FNV een paar jaar later niet geldt voor de nieuwe werkgeversorganisatie, die het gevolg is van een fusie tussen VNO en NCW. In eerste instantie maakt niet het gefuseerde VNO-NCW deel uit van de Stichting, maar de Vereniging NCW (tot 2003) resp. de Stichting NCW. Die stichting wordt in 2005 opgeheven⁷²,

68 Brief d.d. 11 juni 1996 van Johan Stekelenburg aan Henk van Zuthem — Archiefdoos Christelijk-Sociaal Congres, HDC.

69 Brief d.d. 16 september 1996 van de Stichting Doorwerking getekend door Kouwenhoven — Archiefdoos Christelijk-Sociaal Congres, HDC.

70 Brief d.d. 30 oktober 1996 van Johan Stekelenburg aan Aad van Kouwenhoven — Archiefdoos Christelijk-Sociaal Congres, HDC.

71 Verslag CSC bestuursvergadering 22 jan. 2002 — Archiefmap 2002-2003, SBI.

72 Brief d.d. 19 mei 2005 van J.W. van den Braak aan H.J. Kaiser. Van den Braak meldt dat de Stichting NCW

maar zonder merkbaar debat wordt de rol van de Stichting NCW overgenomen door VNO-NCW. In de statuten van deze nieuwe werkgeversclub staat evenwel niets over Bijbelse inspiratie.⁷³ Blijkbaar spelen andere ook nog andere overwegingen, maar welke blijft onduidelijk.

Het CNV bepleit in de gesprekken over de toekomst van de Stichting een grotere en nadrukkelijke rol voor het Convent van Christelijk-Sociale Organisaties. Daarmee vindt het CNV een elegante oplossing voor een dreigend probleem.

Het is hier niet de plaats om de geschiedenis van het Convent te schrijven, maar de nadagen van het Convent lopen gelijk op met de eerste dagen van de Stichting Christelijk-Sociaal Congres. Derhalve is een korte duiding van die nadagen op zijn plaats.

Op 22 juni 1937 ontstaat het Convent van Christelijk-Sociale Organisaties, een samenwerkingsverband tussen protestants-christelijke werkgeversorganisaties en het CNV. In de loop der jaren doet het Convent met enige regelmaat van zich spreken doordat de deelnemende organisaties een gezamenlijk standpunt bereiken. Jaarlijks ontmoeten de vertegenwoordigers van Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV), de Vereniging van Protestants-Christelijke Werkgevers (VPCW), de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB) en de Christelijke Middenstandsbond elkaar op de zogenoemde Conventsconferentie, die veelal in de laatste week van augustus plaatsvindt. In de omgeving van het Convent wordt met een zeker wantrouwen naar dit overleg gekeken en dat versterkt de waas van geheimzinnigheid, die overigens op niets gebaseerd is.⁷⁴ Mede onder invloed van de fusie tussen NVV en NKV en de daarmee samenhangende aansluiting van een aantal rooms-katholieke organisaties bij het CNV, wordt de grondslag van het Convent in 1980 verbreed door de toetreding van de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond.⁷⁵ Het feit dat de Conventpartners van het CNV nauw gaan samenwerken met andere organisaties heeft gevolgen voor het samenwerkingsverband, dat duidelijk op wankelen staat. Desgevraagd deelt Brüning in september 1995 in de Verbondsraad van het CNV mee dat besloten is het Convent ‘het komend seizoen in stand te houden.’⁷⁶ Hij ontleent die conclusie aan de Conventsconferentie, die op 25 augustus wordt gehouden en waar wordt nagedacht over de gevolgen voor het Convent “nu diverse organisaties een samenwerking zijn aangegaan met andere organisaties, die geen expliciet levensbeschouwelijke grondslag kennen.” De deelnemende organisaties willen met elkaar verder werken “vanuit de eigen uitgangspunten. Daarvoor wordt gezocht naar nieuwe uitingsvormen.”⁷⁷ Blijkbaar worden die niet gevonden, want op 3 maart 1997 deelt Brüning de Verbondsraad mee dat het Convent niet langer kan bestaan. Behoudens het CNV — zo stelt hij — bestaan er geen sociaal-economische christelijk-sociale

wordt opgeheven, “de werkzaamheden worden in de komende periode volledig geïntegreerd binnen de Vereniging VNO-NCW.”

73 In art. 2, lid 2 van de statuten van VNO-NCW staat “Bezinning op basis van een rijke traditie op levensbeschouwelijk terrein maakt integraal deel uit van de belangenbehartiging.”

74 Binnen het CNV wordt het overleg tussen VNO en FNV in de jaren '80 vaak aangeduid als het ‘heidens Convent’, een grap die in die kringen niet altijd wordt gewaardeerd.

75 <http://www.hdc.vu.nl/hdc/Inventarissen/140%20Convent%20van%20CSO.pdf>

76 Notulen Verbondsraad, 4 september 1995, 72.

77 *Christelijk-Sociaal Convent heeft duidelijke opdracht* in Bundel Verbondsraadsstukken, oktober 1995.

organisaties meer. Dat klopte, want op 1 januari 1995 gaan de drie landbouworganisatie, waaronder de Conventspartners CBTB en KBTB op in LTO Nederland.⁷⁸ De middenstandsorganisatie vormen in het zelfde jaar samen MKB Nederland. En ook de christelijke werkgevers, verenigt in het NCW, fuseren op 1 januari 1997 met het VNO. Het CNV is vanaf dat moment nog de enige zelfstandige christelijk-sociale organisatie.

Om te voorkomen dat het netwerk verloren gaat, wordt een Convent nieuwe stijl ingericht uit representanten van de levensbeschouwelijke delen uit de LTO, MKB, VNO-NCW alsmede het CNV.⁷⁹ Dit Convent nieuwe stijl gaat functioneren als de sectie Arbeidsverhoudingen van de Stichting Christelijk-Sociaal Congres, zoals blijkt uit de *Overeenkomst tot opbeheffing en overgang van het Convent van Christelijk-Sociale Organisaties*.⁸⁰ Formeel wordt het Convent op 1 januari 1998 opgeheven en het batig saldo wordt toegevoegd aan de middelen van de Stichting. In de overeenkomst wordt nadrukkelijk bepaald dat het de bedoeling is “dat de bestaande Conventsconferenties in het nieuwe verband van de Stichting Christelijk-Sociaal Congres zal worden voortgezet. Waarom het nog tot 2000 duurt alvorens die afspraak vorm krijgt in het eerste CSC-congres is niet duidelijk, maar blijkbaar menen de oude Conventspartners dan hun rol is uitgepeeld en in de zomer van 2001 meldt Terpstra aan het Algemeen Bestuur van het CNV dat de sectie met ieders instemming is opgeheven.⁸¹

Niet alleen het Convent gaat op in de Stichting, maar ook het Adriaan Borstfonds gaat in 2007 deel uitmaken van deze samenballing van christelijk-sociale organisaties. Adriaan Borst,⁸² een christelijk-sociaal bewogen werkgever, richt bij zijn afscheid in 1962 als voorzitter van het VPCW (Verbond van Protestants-Christelijke Werkgevers) een fonds op ter ondersteuning van projecten, gericht op christelijk-sociale vorming. Dit Adriaan Borstfonds verleent tot 2006 subsidies aan concrete initiatieven. In overleg met de stichting wordt in 2006 besloten dat de doelstelling van het Adriaan Borstfonds beter tot zijn recht komt binnen het kader van de stichting in de vorm van een in te stellen Adriaan Borstprijz. De prijs wordt uitgereikt aan een persoon die zich op bijzondere wijze actief en betrokken heeft getoond op het terrein van het christelijk-sociaal handelen. De prijs bestaat uit een geldbedrag en een bronzen beeldje. Het geldbedrag komt ten goede aan een door de ontvanger van de prijs te bepalen project op het terrein van het christelijk-sociaal handelen.⁸³ De eerste Adriaan Borstprijz wordt aan de vooravond van het congres in 2006 uitgereikt aan Leendert Bikker.

De discussies op basis van de evaluatie van de Stichting Doorwerking leiden tot een nieuwe Stichting. De Stichting Christelijk-Sociaal Congres komt officieel op 1 januari 1997 tot stand. P.J.H (Piet Hein) Donner, die op dat moment voorzitter is van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, wordt de eerste voorzitter. Wat er gedurende de eerste jaren van de nieuwe stichting aan activiteiten worden ontwikkeld blijft onduidelijk. Een archief ontbreekt,

78 Rolf van der Woude, *Op goede gronden*, 536.

79 Notulen Verbondsraad CNV, 3 maart 1997, 21-22.

80 Het concept van de overeenkomst is te vinden in de archiefmap Statuten, die bewaard wordt bij het SBI. Een officiële, gedateerde en door partijen ondertekende versie was in het kader van dit onderzoek niet terug te vinden.

81 Notulen Algemeen Bestuur CNV, 16 juli 2001, 36.

82 Jan Jacob van Dijk, *Adriaan Borst Pzgn*. 269 e.v.

83 Stafgroep Levensbeschouwing en Ondernemen VNO-NCW, *Jaarverslag 2009 en Jaarplan 2010* (s-Gravenhage, 2010), 15.

herinneringen zijn verbleekt. Er worden wel twee ere-leden benoemd, Van Zuthem en Kouwenhoven, maar er zal meer zijn gebeurt, maar wat?⁸⁴

Wel is duidelijk dat op 25 en 26 augustus 2000 het eerste CSC-congres plaatsvindt onder de titel *Getto's en pleinen — Ontmoeting en samenhang; de opgave voor de 21 e eeuw*. Een congres dat inhoudelijk stevig wordt voorbereid en dat door de deelnemers als een goede bijeenkomst wordt ervaren.

Wim van de Donk opent in 2000 het congres Getto's en pleinen op het SBI te Doorn, staand voor een foto van de Christelijk-Sociale Conferentie van 1952

Daarmee ontstaat de traditie van het jaarlijkse augustus-congres. Een congres dat overigens zoekt naar zijn maat. In 2000 duurt het twee dagen, in 2001 komt men 1 dag bij elkaar, in 2002 weer twee dagen. Weer later ontstaat het gebruik om de congresdag vooraf te laten gaan door een netwerkbijeenkomst en in 2011 maakt de netwerkbijeenkomst deel uit van het congres — dat overigens niet langer op vrijdag bijeen is, maar op woensdag en donderdag. Jaarlijks verschijnt een verslag van het congres, waarin de inleidingen en de gevoerde discussies worden weergegeven.⁸⁵ De congressen hebben — zo blijkt bij lezing van de verslagen — niet het doel tot concrete actie op te roepen, maar kennen een bezinnend en inspirerend karakter. Ondanks dat wordt het congres in 2006 afgesloten met de *Missie van Doorn*. In zijn slottoespraak tot het congres vat voorzitter Kaiser de boodschap van het congres samen in een verklaring. Tijdens het congres onder de titel *Het verschil maken* komt de vraag aan de

⁸⁴ Het CSC-archief dat in bewaring is bij het SBI begint — op enkele stukken na — feitelijk pas met documenten uit 2002. In het archief van het HDC bevinden zich ook stukken die bijeengebracht zijn binnen het CNV rond het Congres van 1991, maar die stukken reiken niet veel verder dan 1994/5. In het lopende CNV-archief bevinden zich eveneens geen documenten uit de periode 1994-2002. Wellicht dat op andere plaatsen nog wel archiefmateriaal is te vinden, maar het ontbrak mij aan de tijd om daar grondig onderzoek naar te doen. Ik sprak een aantal van de toen betrokkenen, maar zij konden geen beeld schetsen, dan wel het ontbrak hen aan tijd om dat te doen.

⁸⁵ Elders in dit congresboek is een overzicht opgenomen van de thema's van alle congressen sinds 2000.

orde op welke wijze tegenwicht kan worden geboden aan de versplintering in de samenleving. In de *Missie van Doorn* bepleiten de christelijk-sociale organisaties een sterke inspanning om uitsluiting van mensen aan maatschappelijke deelname te voorkomen.⁸⁶ Een boodschap tegen de tijdgeest in, maar ook een missie die geen herkenbare resultaten heeft.

Op 19 juli 2002 legt Donner het voorzitterschap van de Stichting neer omdat hij minister van Justitie wordt. “De stichting moest het afleggen tegen de roeping van Hare Majesteit Koningin Beatrix en het verzoek van de premier Balkenende,” zo concludeert het jaarverslag over 2002.⁸⁷ In zijn afscheidsbrief analyseert Donner de stand van zaken. “Ik betreur het vertrek zeer want ook na vijf jaren blijft het nog zoeken naar de juiste vorm” ondanks de door hem herkende “behoefte aan maatschappelijke organisaties op levensbeschouwelijke grondslag.”⁸⁸ Na het vertrek van Donner treedt CNV-voorzitter Doekle Terpstra op als waarnemende voorzitter.

Donners vertrek dwingt tot het zoeken van een nieuwe voorzitter. Daarbij passeert een lange lijst namen de revue. Opvalt is dat uit die lijst vooral bestaat uit toonaangevende CDA-ers. Tot op zekere hoogte ligt dat voor de hand, want de stichtingsstatuten bepalen dat de voorzitter niet mag voortkomen uit een lid-organisatie en het CDA maakt geen deel uit van de stichting.⁸⁹ Al snel raakt de waarnemend voorzitter in gesprek met H. (Hans) Borstlap, die evenwel bedankt omdat hij zich wil richten op zijn nieuwe werk als staatsraad.⁹⁰ Een paar maanden later komt er contact tot stand met H.J. (Herman) Kaiser. Kaiser heeft het burgemeesterschap van Roermond ingewisseld voor een functie bij Rijnconsult en is vanaf zijn studietijd geïnteresseerd in de relaties in de driehoek samenleving-kerk-politiek. Hij is actief in de katholieke wereld en een rijzende ster in het CDA. Blijkbaar leiden de gesprekken tot overeenstemming want op 23 december meldt wvd. voorzitter Terpstra aan de bestuurssecretaris dat de formele procedure voor Kaisers benoeming in gang kan worden gezet.⁹¹ Opmerkelijk is wellicht dat Kaiser niet uit de protestants-christelijke traditie stamt, maar zijn achtergrond heeft in het rijke roomse leven.

De worsteling met de organisatievorm blijkt ook uit het feit dat de bij de oprichting gekozen structuur na een evaluatie wordt herzien. In de vergaderstukken van 14 februari 2002 kan worden gelezen dat het functioneren van het hoogste orgaan van de Stichting — de Stichtingsraad — moet worden heroverwogen. Uit de samenstelling van die raad blijkt de organisatorische kerngedachte achter de Stichting: de dragende partijen zijn christelijk-sociale organisaties. Maar de deelname aan de raadsvergadering laat — volgens secretaris Jan Ekke

86 Corien Lambregtse en Wim Oolbekkink (red), *Het verschil maken; met inspiratie naar daadkracht — Verslag van de conferentie van het Christelijk-Sociaal Congres, 25 augustus 2006* (Doorn, 2006), 37-38.

87 Jaarverslag 2002, 1, Archiefmap 2002-2003, SBI.

88 Brief van J.P.H. Donner d.d. 19 juli 2002, Archiefmap 2002-2003, SBI.

89 Statuten Stichting CSC, art. 2, lid 2.

90 Informatie verstrekt door H. Borstlap.

91 E-mail van Terpstra aan Wigboldus, d.d. 23-12-2002, archiefmap 2002-2003. Kaiser wordt op grond van de statuten (art. 3, lid 4) benoemd voor een periode van vier jaar. In 2007 en 2011 volgt zijn herbenoeming — Archiefmap 2002-2003, SBI.

Wigboldus⁹² — veel te wensen over: “de helft van de organisaties is niet present.”⁹³ Daarom is een evaluatie op zijn plaats.

Het bestuur deelt de opvattingen van de secretaris en besluit om de halfjaarlijkse vergaderingen van de stichtingsraad te beëindigen, maar het wil de inhoudelijke component die verbonden is met die vergadering wel in stand houden. Uit de beraadslagingen blijkt overigens dat het niet eenvoudig is onderwerpen en sprekers te benoemen die op de belangstelling van alle leden van het breed samengestelde congres mogen rekenen.⁹⁴ Toch hecht het bestuur aan deze jaarlezing, omdat op die manier kan worden bijgedragen aan bezinning op en de betekenis van het christelijk-sociaal denken binnen de lidorganisaties. Organisaties die samen een netwerk willen vormen dat zich overigens — getuige de Europese Sociale Week — niet beperkt tot eigen land.

De discussies over de rol van de stichtingsraad leiden overigens tot een herziening van de statuten, zodat deze beter passen bij de gegroeide verhoudingen. Op 2 juli 2003 keurt het bestuur voorstellen ter zake goed, maar de notaris ziet allerlei problemen omdat de nieuwe statuten een juridisch vreemde mengeling zijn van een vereniging en een stichting.⁹⁵ Het bestuur kiest na enige overleg voor een duidelijke stichtingsvorm met een bestuur en een Raad van toezicht. De Raad van toezicht vormt het hoogste orgaan en bestaat uit vertegenwoordigers van de aangesloten organisaties.

De Stichting heeft blijkbaar aantrekkingskracht, want in de loop van de jaren melden zich met enige regelmaat nieuwe organisatie's aan met het verzoek te mogen toetreden. In dat verband is het opmerkelijk dat het bestuur op 24 april 2003 besluit tot een quasi-ledenstop, want “het is van belang eerst de relatie met de aangesloten organisaties te versterken en voorlopig geen actieve werving te ondernemen.” Wel zal — zo wordt ter geruststelling opgemerkt — “uiteraard adequaat gereageerd worden op organisaties die interesse hebben voor aansluiting.”

Uit hetzelfde verslag blijkt dat “met ingang van heden zal nieuwe organisaties gevraagd worden om contributie te betalen. Voorlopig gelden daarvoor nog de bedragen van 1250, 2500 en 5000 per jaar.” Maar zoals een christelijk-sociale organisatie betaamt: “Het bestuur moet wel in bijzondere gevallen ontheffing kunnen verlenen (‘barmhartigheid’).” Een organisatie mag overigens zelf bepalen welke contributie betaalt kan worden.⁹⁶

De aantrekkingskracht van de Stichting blijft overigens niet beperkt tot nieuwe toetreders, maar ook jongeren maken duidelijk dat het christelijk-sociaal denken ook in hun kring mensen aanspreekt. Op 20 april 2005 schrijft de voorzitter van CNV Jongeren A. (Antoon) Blokland namens een aantal christelijke jongerenorganisaties een brief aan de Raad van Toezicht en het bestuur van de Stichting. De brief meldt dat “binnen de christelijk-sociale bewe-

92 Jan Ekke Wigboldus is Aad van Kouwenhoven, die aanvankelijk als secretaris werkzaam was, opgevolgd in 1999. Wigboldus werkt bij het SBI, dat het secretariaat van de Stichting op zich heeft genomen. In september 2005 wordt hij opgevolgd door Wim Oolbekkink, die eind 2007 het SBI verlaat. Hij wordt op zijn beurt opgevolgd door de huidige secretaris Wim Eikelboom, die niet bij het SBI werkzaam is. Met het vertrek van Oolbekkink beëindigt het SBI zijn ondersteuning van de Stichting overigens niet, maar beperkt het zich tot ondersteunende taken en biedt het onderdak aan de activiteiten van de Stichting.

93 *Notitie evaluatie Stichtingsraad CSC*, d.d. 11 febr. 2002, 1, Archiefmap CSC bestuur 2002-2003, SBI.

94 Verslag bestuursvergadering 14 februari 2002, Archiefmap CSC 2002-2003, SBI.

95 E-mail van Wigboldus aan bestuur CSC, d.d. 8 nov. 2003, Archiefmap 2002-2003, SBI.

96 Verslag bestuursvergadering 24 april 2003, Archiefmap 2002-2003, SBI.

ging sprake (is) van een ernstige ontgroening” dat is ongewenst om ook “in de toekomst maatschappelijk relevant te blijven.” Daarom hebben een aantal jongerenorganisaties besloten een Christelijk-Sociaal Jongeren Congres bijeen te roepen. Dat congres zal voor het eerst bijeenkomen op 4 juni 2005. Het CSJC “richt zich op maatschappelijk geëngageerde jongeren (16-28 jaar) die interesse hebben in de christelijk-sociale beweging.” Het bestuur reageert positief en ondersteunt het jongereninitiatief, dat ook in volgende jaren gestalte zal krijgen, financieel.

5 Op weg naar 2016?

Drie officiële Christelijk-Sociale Congressen, een aantal christelijk-sociale conferenties en een reeks van andere activiteiten. De christelijk-sociale wereld op zoek naar zijn identiteit en zijn daarbij behorende agenda. Een beeld dat gelijk blijft maar waarin toch ook veel verandert.

Een opvallende verandering is het feit dat de rol van de politieke partijen is weggevallen. Geeft de ARP leiding aan het eerste en tweede congres — en bepaalt die partij feitelijk of er een congres komt — het derde congres en de stichting kennen andere verhoudingen. Het CDA is verbonden met de Stichting, maar speelt formeel geen enkele rol — daarmee is het congres meer dan eerder een bijeenkomst van middenveldorganisaties geworden. Middenveldorganisaties die op zich genomen ook een ander karakter hebben gekregen, omdat velen voor hun voortbestaan financieel afhankelijk zijn geworden van overheid.

De veranderingen op het middenveld blijken ook uit de samenstelling van de congressen. De eerste congressen bestaan vooral uit deelnemers uit de wereld van de politieke en de sociaal-economische wereld, terwijl op het derde congres — en zeker in de samenstelling van de participanten in de stichting — de veranderde ontwikkelingen in de tijd duidelijk worden. Naast sociaal-economisch gerichte organisatie zijn zorg en onderwijs sterk vertegenwoordigd.

Het geheel overziende kan een conclusie zijn dat elk christelijk-sociaal congres niet alleen actuele redenen kent voor zijn organisatie, maar ook dat er een diepere oorzaak aan ten grondslag ligt. De aanleiding tot het eerste congres in 1891 vormt de onvrede binnen Patrimonium over het ontbreken van een sociaal programma. Daarachter schuilt de wens om de sociale kwestie aan te pakken. Het tweede congres in 1919 kent niet zo zeer een directe aanleiding, maar wil op de achtergrond duidelijk maken dat er krachtige christelijk-sociale organisaties zijn ontstaan die een rol willen spelen in de Nederlandse samenleving. De aanleiding voor het derde congres is het feit dat het eerste congres een eeuw eerder bijeenkwam. De achterliggende gedachte is een herbezinning op de rol van christelijk-sociale organisatie in een samenleving waarin de verzuiling tot een einde is gekomen. De centrale vraag — die overigens op het derde congres niet hard op werd gesteld — is “welke rol kunnen en moeten christelijk-sociale organisaties spelen in een ontkerstende wereld.”

Een vierde congres in 2016 kan zijn aanleiding vinden in de traditie van christelijk-sociaal Nederland om elkaar regelmatig te ontmoeten — een traditie die niet alleen vorm krijgt in de drie “grote” congressen, maar ook in de christelijk-sociale conferenties en in de jaarlijkse bijeenkomsten van de Stichting Christelijk-Sociaal Congres. De dieper liggende vraag die aan

de orde kan komen is die naar de rol van christelijk-sociale organisaties in de komende tijd. De vanzelfsprekendheden, die tot op zekere hoogte in 1991 nog een rol spelen zijn nu ook verdwenen. In 1991 zat het CDA nog stevig in het regeringszadel, groeide het ledental van de christelijke vakbeweging nog en waren er nog christelijke werkgeversorganisaties. Sinds die tijd heeft het CDA twee keer een buitengewoon groot electoraal verlies geleden, stokt de ledenontwikkeling van de vakbeweging en zijn er geen autonome christelijke werkgeversorganisaties meer actief. Reden genoeg tot bezinning op de taak en de positie van het christelijk-sociale middenveld en op de actuele betekenis van het christelijk-sociaal denken.

Elk congres stelt de vraag naar de sociale kwestie en naar de agenda om die kwestie aan te pakken om op te lossen. De sociale kwestie van deze tijd is die van de maatschappelijke tweedeling. Een tweedeling die zich op dit moment langzaam maar zeker voltrekt. Een tweedeling tussen mensen met een goede opleiding, vast banen en een leuk inkomen en mensen met weinig opleiding, voortdurende wisselende banen en een laag inkomen. Een samenleving, waarin de overheid als scheidsrechter moet optreden maar vaak zijn gezag niet maar kan laten gelden. Een samenleving waarin het populisme vorm krijgt en waaruit de onvrede van mensen blijkt. Een samenleving waarin mensen zeggen “met mij gaat het goed”, maar ook met “ons gaat het niet goed.” Kortom reden genoeg voor een vierde congres al is het maar om Kuyper recht te doen toe hij zei “deze perzik smaakt naar meer.”

Piet Hazenbosch

Piet Hazenbosch (’s-Gravenhage, 1947) studeerde Economie aan de Eramus Universiteit in Rotterdam en is sinds 1978 in diverse functie werkzaam binnen het CNV. Vanuit die rol was hij o.a. lid van de Raad voor de Arbeidsmarkt en lid van het Centraal Bestuur Arbeidsvoorziening. Van 1996 tot 2000 was hij lid van het CNV-managementteam van het CNV en enige tijd directeur van de werkorganisatie. Sinds 2001 is hij bestuursadviseur. Op 13 mei 2009 — de dag waarop het CNV precies een eeuw bestond — promoveerde hij aan de Vrije Universiteit; zijn proefschrift kreeg als titel *Voor het Volk om Christus’ Wil — een geschiedenis van het CNV*.

Voorzitters:

Piet Hein Donner (boven)

Doekle Terpstra (rechts)

Herman Kaiser (onder)

Het besef dat het christelijk-sociaal denken een directe relatie heeft met ecologie en behoud van de schepping is bij mij pas geleidelijk doorgedrongen. Op de een of andere manier had ik een blinde vlek voor deze relatie, die ik wel theoretisch kon beredeneren maar die ik niet kon verbinden met de praktische zoektocht naar de nieuwe sociale kwestie in deze tijd. Toen Ruud Lubbers enkele jaren geleden op het Christelijk-Sociaal Congres een lans brak voor het Earth Charter had ik daarvoor wel sympathie, maar ik vond het thema nogal los staan van de sociale onderwerpen waarover de christelijk-sociale beweging zich al honderdvijfentwintig jaar buigt.

Enige jaren terug las ik de wereldwijde bestseller van Thomas L. Friedman *De aarde is plat*. Ik raakte in de ban van deze schrijver. Onderwerpen waarover ik als verwoed kranten- en weekbladlezer dagelijks wordt geïnformeerd kwamen door dit boek in een verrassend samenhangend kader te staan. Opeens begreep ik veel helderder de relatie tussen globalisering, economische innovatie en internet. Toen Friedman eind 2008 zijn volgende boek “De toekomst is groen” publiceerde was ik er als de kippen bij. Ik was nieuwsgierig of ik opnieuw een soort aha-erlebnis zou krijgen. En inderdaad, Friedman slaagde er andermaal in om mijn gedachten te ordenen en mij nieuwe verbindingen te laten ontdekken. Ik besepte dat economie en ecologie geen tegengestelde domeinen zijn, maar dat zij elkaar juist veronderstellen. Ik besepte dat als er een disbalans is tussen beide het sociale domein hiervan de dupe zou worden. Ik ging inzien dat groene politiek niet een niche in het politieke spectrum is maar het hoofdthema zou worden in het centrum van de politiek. Ik snapte de redenering dat er straks alleen ruimte is voor een groene economie of helemaal geen economie. Investerings in duurzaamheid zijn geen hinderpaal voor succesvol ondernemen maar bieden juist een kans op een innovatieve en winstgevende economie.

Het boek verscheen vlak voor de bankencrisis. Toen ik met ondernemers en overheidsbestuurders begin 2009 rond de tafel zat hoe op regionaal niveau een antwoord op de gevolgen van deze crisis gevonden kon worden attendeerde ik hen op het boek van Friedman. Velen gingen het boek ook lezen en werden met het virus van de groene politiek en groen ondernemen besmet. Wij beseften dat als wij straks sterker uit de crisis wilden komen wij moesten voorsorteren op de toekomst.

Medio 2009 verscheen de sociale Encycliek *Caritas in Veritate* van Benedictus XVI. Aanvankelijk bracht ik dit document nog niet in verbinding met het boek van Friedman. In de nieuwe Encycliek geeft de katholieke kerk een scherpe analyse van de gevolgen van een doorgeschooten globaal kapitalistisch stelsel waarin te weinig correctiefactoren zijn voor een sociale werking van de markt. De onrechtvaardigheid ten opzichte van miljoenen wereldburgers die hieruit voortvloeit is een bedreiging voor de stabiliteit van gemeenschappen en ondergraaft de fundamenteën van de democratische rechtstaat. De economie moet zo zijn georganiseerd dat deze een zo groot mogelijke welvaart voor velen oplevert en dienstbaar is aan de ontplooiing

van ieder mens en van de gemeenschappen waarvan mensen deel uit maken. Winst maken is niet verkeerd. Het is een middel om de humanisering van de markt en de samenleving te bevorderen. Er is dus een brug tussen economie en humaniteit. De economie staat in dienst van het sociale.

Hoe zit het dan tussen de relatie tussen ecologie en het sociale? Staat het ecologische domein in dienst van het sociale domein of omgekeerd? In *Caritas in Veritate* wordt gewezen op het gevaar van twee valkuilen waarin christenen niet terecht moeten komen. Enerzijds is er het gevaar van een verabsolutering van de schepping; de natuur wordt een doel in zichzelf. Er ontstaat een taboe op het aantasten van de natuur. De natuur wordt als belangrijker geacht dan de menselijke persoon. Er dreigt dan een soort nieuw pantheïsme te ontstaan. Uit een dergelijk primaat voor de natuur kan niet het heil van de mens en de mensheid worden afgeleid.

Een tweede gevaar ligt in precies de omgekeerde redenering. Als de mens de schepping niet respecteert als een geschenk dat door alle generaties moet kunnen worden gebruikt, zal de natuur als een gebruiksvoorwerp worden benut totdat alles gewoon op is. Het uitbuiten en opgebruiken van de natuur is een miskennis van de bedoeling van onze Schepper. De natuur is ons gegeven om ons te kunnen ontplooiën, maar niet ten koste van anderen. Die anderen zijn de armen van nu die wij de hulpbronnen onthouden die hen in deze tijd en deze generatie toekomen. Het zijn ook de toekomstige generaties. Door roekeloos met onze schepping om te gaan beledigen wij in feite onze Schepper en onze kindskinderen.

Net als het christelijk-sociaal denken in principe niet afkerig is tegen marktwerking en winst is het ook niet afkerig tegen het benutten van de natuur door de mens. Het sleutelbegrip is humaniteit. Als marktwerking leidt tot economische uitbuiting en sociale uitsluiting staat deze haaks op het principe dat personen zich in vrijheid binnen hun gemeenschap moeten kunnen ontplooiën. Het gaat om het creëren van welvaart voor velen.

Zo is het ook met het gebruiken van de natuur. Als de natuur wordt uitgebuit ontstaat er uitsluiting van armen en van toekomstige generaties. De schepping is ervoor bedoeld dat ieder mens daarvan mag genieten. Maar dat recht hebben alle mensen, ook komende generaties. Wij hebben met andere woorden niet het recht op de schepping zelf, maar op het vruchtgebruik ervan. Een humaan gebruik van de schepping laat deze duurzaam in tact. In tact is iets anders dan ongerept! De aarde moet bewerkt worden om vruchten voort te dragen. Dat kan niet in een ongerepte natuur. Als wij de natuur zo bewerken dat zij in de toekomst geen vruchten meer kan voortbrengen doen wij sociaal onrecht. Als wij de natuur braak laten liggen en er te weinig vruchten worden voortgebracht om iedereen een humaan bestaan te bieden doen wij eveneens sociaal onrecht.

Binnen de christelijk-sociale beweging moeten wij er voor oppassen dat er geen valse goed/fout-schema's gaan ontstaan. Dat risico ligt in tijden van populisme en oppervlakkigheid op de loer. De recente discussies over dierenwelzijn en religieuze tradities bij het slachten van vee tonen aan hoe snel en dogmatisch oordelen worden geveld. De humanisering van het dier is een voorbeeld van een visie op de natuur die op gespannen voet staat met het christelijk

denken. In het christelijk denken bestaat er respect voor het dier als onderdeel van de natuur. Maar dier en mens nemen een fundamenteel andere positie in binnen de schepping.

Bespiegelingen over de relatie tussen schepping en het christelijk-sociaal denken zullen niet in vrijblijvendheid mogen eindigen. Zij leiden immers tot de conclusie dat er een immens grote sociale kwestie op ons afkomt, namelijk de vraag of er door ongeremde economische mechanismen een situatie ontstaat dat de schepping ophoudt om vrucht voort te brengen voor velen en voor toekomstige situaties.

Het garanderen van een verantwoord vruchtgebruik van de schepping nu en straks vraagt om een politieke, maatschappelijke en economische agenda.

Christenen zijn mensen die denken en handelen vanuit een perspectief van hoop en verantwoordelijkheid. Wij sluiten ons niet aan bij doemdenkers en aartspessimisten. Maar wij moeten wel werken aan een duidelijke agenda. Daarop moeten in ieder geval de volgende punten staan:

- » Wat betekent verantwoord vruchtgebruik voor producenten en consumenten in de westerse wereld en in de nieuwe economieën?
- » Hoe voorkomen wij dat ongeremde globale marktkrachten tot turbo-effecten leiden die de hulpbronnen op aarde snel doen verbruiken?
- » Hoe kunnen wij tegenwicht bieden aan nieuwe vormen van pantheïsme en verabsolutering van de natuur die leiden tot verschraling van de vruchtopbrengst van de aarde?
- » Hoe kunnen wij politici en investeerders overtuigen van een groene logica die leidt tot meer innovatie, meer welvaart en meer duurzaamheid?
- » Hoe houden wij onze geloofwaardigheid als welvaarts generatie door tegen anderen te zeggen: “Het is nu mooi geweest, vanaf nu moet het allemaal minder...?”

Herman Kaiser

Herman Kaiser (1954) studeerde politicologie en is werkzaam in het openbaar bestuur. Momenteel is hij burgemeester van Doetinchem en voorzitter van de Regio Achterhoek. Hij zoekt in zijn activiteiten en nevenwerkzaamheden de verbinding tussen bezieling vanuit een christelijke levenshouding en het praktisch organiseren van resultaten. Hij is een aanhanger van het Rijnlandse model. Hij is sinds 2003 onafhankelijk voorzitter van de Stichting Christelijk Sociaal Congres. Daarnaast vervult hij bestuurlijk vrijwilligerswerk in politieke, maatschappelijke en kerkelijke organisaties. Twitter: @HermanKaiser; LinkedIn

Adriaan Borstprijs Laureaten:

Leendert Bikker, 2006

Hannie van Leeuwen, 2007

bisschop Ad van Luyn, 2008

Jos van Gennip, 2009,

Piet Hein Donner, 2010

1. Elders in dit congresboek biedt Piet Hazenbosch de lezer een boeiende geschiedenis van het Christelijk Sociaal Congres. Het eerste in 1891 markeerde de opkomst van het christelijk-sociale denken als alternatief voor zowel het pure liberalisme als het opkomende socialisme van die tijd. In 1919 was het tijd om te laten zien wat er in enkel decennia bereikt was en wat er nog te bereiken was.

Het derde Congres van 1991 tenslotte markeerde in zekere zin het begin van de oogstfase: de staatsideologieën van communisme en socialisme waren definitief failliet en de verzorgingsstaat annex medezeggenschap had de scherpe kanten van het liberalisme volledig weggeslepen.

2. Bij sommigen kwam na het einde van de Koude Oorlog en de herleving van het Europese project, culminerend in het Verdrag van Maastricht, de vraag op — zeker in liberale kring — of hiermee niet de oplossing voor alles aan de markt en de eigen verantwoordelijkheden van individuen enerzijds en de staat anderzijds kon worden overgelaten. De overleconomie werd in die kringen wel hatelijk als ‘corporatisme’ aangeduid.

De SER maakte echter in 1992 in het advies *Convergentie en Overleconomie* met overtuiging de keuze voor een derde mechanisme van overleg en dus ook een rol voor het middenveld. De SER: en dus daarmee ook de leden van VNO en NCW.

3. De burgers raakten in de jaren daarna welvarender en tevredener dan ooit, Europa leek een periode van een Nieuwe Economie van eeuwige voorspoed en harmonie in te gaan. Nederland leek wel af.

De bloei van het middenveld (‘poldermodel’) was zelfs zo ongekend, dat Clinton en Blair onder verwijzing daarnaar van de Derde Weg begonnen te spreken. Belangenuitruil en verzoening in plaats van strijd tussen kapitaal en arbeid: kon het allemaal meer christelijk-sociaal, ook al zouden de paarse politici van die tijd dat nooit zo noemen?

Zo bezien leek het CSC in ongeveer een eeuw tijd zijn missie te hebben volbracht. Geen wonder dat er aan het derde Congres niet veel meer leek toe te voegen, laat staan een vierde Congres. Uit de beschouwing van Hazenbosch blijkt dit ook: de hele jaren negentig door was het een wat moeizaam zoeken naar een vervolg, dat pas in 1997 uitmondde in de huidige Stichting CSC en pas vanaf 2000 in een jaarlijkse conferentie, zoals we die tot nu toe kennen.

4. Zo gingen we de nieuwe eeuw binnen en hebben we het eerste decennium daarvan inmiddels achter de rug. Nederland bleek toch niet af, laat staan Europa en de wereld.

Het middenveld van toen is nu de wereldwijde *civil society* van nu. In het advies over *Duurzame Globalisering* uit 2008 werden de analyses van het SER-advies van 1992 over het belang van Europa én van de overleconomie volmondig herbevestigd — en op basis daarvan een in beginsel positieve analyse van de onontkoombare globalisering, waar Nederland bij juist beleid ook van kan profiteren.

Maar die rationele analyse kon en kan niet verhelen dat ook sprake is van toenemende *ontworteling* van de samenleving, die alles te maken heeft met individualisering, multiculturaliteit, internationalisering en technologisering (van tekstverwerker via internet naar ‘sociale media’) steeds meer culminerend in de vorm van diverse, samenhangende (wereld)crises: ten aanzien van water, voedsel, krediet, klimaat, het Europese project, het achterblijvende financiële toezicht enz. enz.

Ont-worteling in de letterlijke zin van een samenleving die geen wortels meer heeft, een samenhangend verband vanwaaruit geleefd wordt.

Tot ver in de jaren zeventig werd dit laatste als vanzelf aangereikt, in nationale kaders, van kerk en ideologie. Maar het geloof in c.q. de geloofwaardigheid van politieke oplossingen is sindsdien geleidelijk geërodeerd, tot uiting komend in het populisme dat in vele Europese landen nieuwe partijen baarde. Die nieuwe partijen met hun nationalistisch-behoudende inslag hebben natuurlijk geen echte oplossing maar dat hebben de meer klassieke partijen met hun klassieke ideologieën ook niet meer. Dat verwijt snijdt dus evenmin hout als dat bijvoorbeeld Fortuyn in 2001-2002 werd gemaakt (terwijl deze nu door velen als een groot ziener wordt betiteld).¹ Dat populisme is geen *oorzaak* van de genoemde problemen maar het gevolg daarvan. Deze populistische tak proberen af te snijden heeft dus geen zin zolang de wortel van de problemen intact blijft.

5. De socialistische ideologie kwam in 1991 definitief tot een einde, na de maakbaarheidsexperimenten in West-Europa in de jaren zeventig en de val van de Berlijnse Muur en het einde van de Sowjet-Unie in de periode 1989-1991. Achteraf gezien kan gezegd worden dat in Nederland de sociaal-democratie met de opbouw van de verzorgingsstaat al in de jaren vijftig onder Drees c.s. zijn definitieve overwinning behaalde, de rest was naspel.

Het liberalisme bewandelde als het ware de omgekeerde weg: van het onversneden liberalisme in economische en staatsrechtelijke zin in de 19^e eeuw naar steeds verdere aanpassing en inkadering daarvan tot in de jaren negentig de uiteindelijke mix wel gevonden was.

Geen wonder dat Fukuyama juist toen sprak over ‘het einde van de geschiedenis’ in de zin van de overwinning van de sociaal ingekaderde liberale democratie. En trouwens: Daniel Bell schreef al in 1960 zijn beroemde boek over *The end of ideologies* met als alleszeggende ondertitel: *On the exhaustion of political ideas in the fifties*.

Maar als deze klassieke ideologieën hun politieke functie verloren hebben, dan geldt dat in zekere zin dus onvermijdelijk ook voor de ‘derde weg’ van het christelijk-sociale denken, dat zich immers in zijn ontwikkelingsgang altijd heeft gedefinieerd in relatie resp. tegenstelling tot die twee seculiere ideologieën.

6. Ik adstrueer deze zienswijze aan de hand van het ruim 200 jaar oude begrippentrio *vrijheid-gelijkheid-broederschap*, waarbij de lezer wel weet welk begrip bij welke stroming hoorde.

Maar had niet Den Uyl had het al in de jaren zestig over *De weg naar de vrijheid* en een Bol-

¹ Wat populisme nu precies is, is trouwens verdere doordenking waard. Behalve PVV en SP, die daarmee doorgaans geassocieerd worden, gelden kenmerken hiervan (toenemend) ook de klassieke partijen. Zie bijvoorbeeld ex-senator Leijnse van de PvdA, die voor zijn partij een toekomst ziet c.q. vreest van “een vaag mengsel van algemene vooruitstrevendheid en geleend populisme” (*De Volkskrant*, 31 mei 2011).

kestein in de jaren negentig over de noodzaak van een gedeelde waardensamenhang? En is Halsema niet de verzinnebeelding van een nieuwe combinatie van socialisme en vrijzinnigheid? En sprak ex-PSP-aanhanger André van Es niet onlangs over de grote betekenis van (fatsoens)normen voor de stedelijke samenleving? En spreken niet vele christen-democraten in deze tijd ook over het belang van eigen verantwoordelijkheid van burgers én het belang van een sterke staat?

Trouwens: in het christelijk-sociaal denken was ook nog weer onderscheid te maken tussen het katholieke resp. protestantse denken, waarvan de wachtwoorden *subsidiariteit resp. soevereiniteit in eigen kring* waren. Ingewikkelde kost, waarmee men ook onderling een eeuw lang figuurlijk op de vuist kon.

Al dergelijke klassieke begrippenkaders hebben hun functie als ‘wachtwoorden van onderscheid’ samen met de ideologieën die ze een lange 20^e eeuw hebben gestut, definitief verloren. Het heeft dus geen zin meer deze als een mantra te blijven herhalen, als een quasi-intellectueel vertoon van het gewicht van het eigen vertoog.

Hetzelfde geldt m.m. voor zgn. maatschappijmodellen als afgezwakte vorm van de klassieke ideologieën. Ik doel daarbij op het in 1992 opgekomen onderscheid (Albert) tussen het *Rijnlandse en Angelsaksische model* van het kapitalisme. Hoeveel discussies over wat het beste van deze twee modellen was, zijn er niet gevoerd? Niet voor niets merkte minister Melkert echter nadien al eens op dat we in Nederland met ons *poldermodel* goede elementen van beide modellen verenigden. Maar ook dát model is niet te exporteren en heeft geen vaste inhoud.

Dit nog afgezien ervan dat deze in feite uitgaan van een liberaal (Angelsaksisch) en sociaal (Rijnlands) tweestromenland. Binnen de christen-democratie gold desalniettemin jarenlang een sterke voorkeur voor het Rijnlandse model als een wachtwoord voor goed gedrag, ook al past het hele onderscheid nauwelijks of niet in het christelijk-sociale gedachtengoed. En zou de Engelse samenleving nu echt minder christelijk zijn dan de Scandinavische of de Nederlandse? Natuurlijk niet, het zijn nationale voorkeuren voor een bepaalde ordening die democratisch gefundeerd zijn en dus respect verdienen.

Maar het appelleert allemaal aan de oerbehoefte in het christelijk-sociale denken om niet alleen de mens maar ook de maatschappij fundamenteel te hervormen. Voor dat laatste werd altijd weer – en nog steeds wel – gerefereerd aan de “architectonische kritiek” van Kuyper, welk begrip ook de status van wachtwoord heeft verworven.

7. Tussentijds concluderend. Nu, 120 jaar na het befaamde jaar 1891, leven we in een complexe, internationale netwerksamenleving, waarvoor de klassieke begrippenkaders van de klassieke ideologieën geen soelaas meer bieden. *Het zijn hoogstens nog, in alle relativiteit te banteren, invalshoeken voor beantwoording van de onderliggende kernvraag wat het wezen is van de samenleving.*

8. Hoe werkt dit nu uit op het bedrijfsleven? Is het christelijk-sociale denken nog relevant voor deze kring, zoals dat tot gedurende de hele 20^e eeuw gold voor de vele christelijke ondernemingsorganisaties op centraal, sector- en regionaal niveau?

Het lidmaatschap van de Stichting CSC ging in 2005 van de Stichting NCW over naar het enige tijd eerder gefuseerde VNO-NCW, ook al was dat niet langer specifiek christelijk. Maar sindsdien bevatten de statuten van VNO-NCW wel de bepaling dat levensbeschouwe-

lijke bezinning, o.a. op een rechtvaardige sociaal-economische ordening, integraal onderdeel is van de missie.

Je zou kunnen zeggen dat het christelijk-sociale gedachtegoed veelal niet langer meer hoeft te worden ‘ondergebracht’ bij specifiek christelijke organisaties, zoals in de 20^e eeuw het geval was, omdat het inmiddels de zogenaamd neutrale organisaties daarmee voldoende ‘doortrokken’ heeft.²

Je zou kunnen zeggen dat het anno 2011 niet langer gaat om een expliciete adhesie aan de christelijk-sociale leer (zomin als het oude VNO dat deed aan het liberalisme trouwens) *maar om een levensbeschouwelijk geïnspireerde bezinning op het wezen van bedrijvigheid als onderdeel van de samenleving.*

De behoefte daaraan is in het bedrijfsleven in de laatste jaren explosief toegenomen, zoals blijkt uit de talloze activiteiten en instellingen die als paddestoelen uit de grond zijn opgeschoten. Spiritualiteit is geen taboewoord meer in het bedrijfsleven, integendeel, steeds vaker wordt werknemers bij sollicitatiegesprekken gevraagd door welke principes zij zich laten leiden, wat hen ten diepste motiveert of bezielt.

9. In dat licht kan de opkomst van het concept van maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) in deze eeuw ook beter verstaan worden. Kern van dit concept is de bekende Triple P van *profit* (of soms *prosperity*), *people*, *planet*, zoals voor het eerst uitbereid uitgewerkt in het SER-advies *De winst van waarden* (2000). En in 2008 was de tijd rijp om de internationale dimensie daarvan uit te werken in het eerdergenoemde globaliseringsadvies.³

Met dit concept van MVO wordt dus expliciet erkend dat bedrijven rekening moeten houden met de behoeften van mens en planeet, en wel uit welbegrepen eigenbelang. Het wordt immers steeds evidentier dat de kwalitatieve bestaansvoorwaarden van de mens én van de aarde ook door bedrijven gerespecteerd moeten worden om het leven als zodanig in stand te houden.

En daar hoort ook als vanzelf bij dat de onderneming gezien wordt als een *stakeholderscommunity*, die zich transparant opstelt naar al zijn *stakeholders* en de samenleving (via verslaggeving maar ook anderszins).

10. De Triple P kan daarbij gezien en gehanteerd worden als een rationeel-technisch-opportunistisch concept dat anno 2011 letterlijk en figuurlijk profijtelijk is: MVO als *businesscase*. Daar is op zichzelf ook niets mis mee, integendeel. Maar toch is er nog een vierde dimensie aan toe te voegen, waardoor het een werkelijk *zingevend* concept wordt. In dat verband wordt toemend gesproken over de ‘vierde P’, welke dan verwijst naar woorden als *Principles*, *Prophecy* en

2 H.J.A. van de Kamp en N.J. van Kesteren (beiden werkzaam geweest voor het NCW en later voor VNO-NCW) gaan hier in *25 jaar de ontzuiling voorbij. Een retro(per)spectief van twee participerende observanten* uitvoerig op in (in: “Geïnspireerde organisaties; cahier 7 over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging”; Uitgeverij Aksant/CNV 2007).

3 Datzelfde jaar bracht de wereldwijde christelijke ondernemersorganisatie UNIAPAC, waarvan VNO-NCW nog steeds lid is, zijn basisvisie op het belang van (I)MVO uit onder de titel *The profit of values* (letterlijk ontleend dus aan het SER-advies uit 2000!). Van de Kamp en van Kesteren leggen het begin van het MVO-concept in Nederland overigens al in 1977, toen het NCW de nota *Verantwoordelijkheden voor onderneming en ondernemer* uitbracht (op basis van de discussies in de betreffende Bilderbergconferentie van 1976).

Pneuma (bisschop van Luyn vanaf 2001). Bedoeld is in alle gevallen dat het onderliggend gaat om het inzicht dat het uiteindelijk gaat om de integriteit, de heiligheid, de waardigheid van mens en planeet. En deze is inherent immaterieel, geestelijk van aard. Vaak wordt in dit verband ook gesproken over de *binnenkant van duurzaamheid*.

En vandaaruit is het slechts een stap naar het diepere inzicht, het niet-rationele maar directe besef dat alles wezenlijk één is. (Dat de planeet ondergeschikt zou zijn aan de mens (of omgekeerd) is in dat licht trouwens eveneens een staaltje van volledig dualistisch denken).

MVO c.q. duurzaamheid in zijn vier dimensies is de 21e eeuwse vertaling vanuit het bedrijfsleven van de oeroude vraag “waartoe we op aarde zijn.” Je zou kunnen zeggen dat het christelijk-sociale denken (met zijn specifieke concepten inzake de menselijke waardigheid, *common good* enz.)⁴ altijd al een *verwijzing* was naar de onbenoembare Eenheid, waarvan steeds meer mensen zich bewust worden, omdat deze onze eerst en laatste Identiteit is.

Het einde van alle denkbeelden (in de zin van het onderkennen van de relativiteit daarvan) is het begin van deze bewustzijnsrevolutie.⁵

Jan-Willem van den Braak

Jan-Willem van den Braak (Tilburg, 1952) studeerde rechten en filosofie. Sinds 1977 is hij werkzaam voor VNO-NCW (tot 1997 VNO). Van 2000-2006 was hij daar directeur Sociale Zaken en van 2006-2009 directeur van het Brusselse kantoor. Van 1988-2008 was hij tevens namens zijn organisatie lid van de SER.

Thans is hij adviseur van de directie en tevens hoofd van de Stafafdeling Levensbeschouwing en Ondernemen. Hij is sinds 2006 bestuurslid van de christelijke werkgeversorganisatie UNIAPAC en sinds 2002 van de Stichting Christelijk Sociaal Congres.

Hij publiceerde bij van Gorcum een trilogie over zijn werkervaringen: *Keerpunt '82; herinneringen aan het VNO en de crisistijd 1977-1982* (2002), *Dagboek van een poldercrisis; met een terugblik op twintig polderjaren* (2006) en *Europa begint pas!* (2009).

4 Anno 2011 is er (dus) terminologisch ook alle reden om niet langer alleen te spreken van christelijk-*sociaal* denken maar evenzeer van christelijk-*economisch* resp. christelijk-*ecologisch*. Maar tot welke overkoepelende nieuwe term zou dit kunnen leiden? Onlangs was er een bijeenkomst van Centrum de Boskant in Den Haag over ‘christelijk-verantwoord ondernemen’(CVO). Het ondernemen laat zich echter niet op deze wijze ideologisch opknippen.

5 Zie ook van de auteur “Verantwoordelijkheid en bewustzijnsrevolutie” (in: *Nieuwe verantwoordelijkheden; discussie-nota Bilderbergconferentie 2011*; VNO-NCW 2010). In de in noot 3 genoemde UNIAPAC-nota wordt ook uitgebreid ingegaan op de spirituele dimensie.

De verbeelding van het middenveld (2007)

o.a. Mgr. Polycarpus A. Aydin en Mgr. G.J.N. de Korte (2010)

Invloed christelijk denken op aanpak milieuvraagstuk aanzienlijk geringer dan bij het armoede- of oorlogsprobleem

De actualiteit van de thematiek

De driehoek internationale samenwerking — milieu — christelijk sociaal denken is juist dit jaar van een uitzonderlijke actualiteit.

Binnen het kader van Rio + 20 maakt de wereldgemeenschap zich op om een nieuwe en zo noodzakelijke impuls te geven aan een tegenagenda tegen afname van biodiversiteit, vrijwel onverminderde CO-2 uitstoot, uitputting, vervuiling en de hardnekkigheid van armoede.

In de Europese Unie is een urgente bezinning nodig over de consequenties van de soms al voelbaar wordende nieuwe schaarste aan energie, water en voedsel, consequenties voor economie, politiek, maar ook persoonlijk gedrag. Nota bene conservatieve politici als Chris Patten, o.a. in zijn laatste boek *What Next?*, onderstrepen de noodzaak van een radicale aanpak en verandering.

In ons land constateren we de verwarring hoe onze meer dan een halve eeuw oude traditie van betrokkenheid bij armoede- en onrecht bestrijding wereldwijd — overal zo gewaardeerd — om te zetten, of niet, in een breder wereldwijd engagement voor een humaan en duurzaam globaliseringsproces. Bij velen, met name bij jongeren, wordt daarbij ook duidelijk de consequentie naar het persoonlijke gedrag getrokken in het besef, dat ook iedere persoonlijke aankoop- en consumptiebeslissing genomen moet worden naar de norm van wat zij betekent voor het milieu.

Inderdaad het gaat om dubbele ketens: mijn individuele gedrag mag niet los gezien worden van zijn consequenties voor medemensen, voor medescheepselen en voor de toekomst van de aarde als geheel, én wat ergens in de keten gebeurt heeft repercussies op alle andere onderdelen.

Globalisering en christelijke inspiratie

Dit is een denken, dat christenen niet vreemd mag voorkomen. Wij zijn opgegroeid met een Scheppingsverhaal van samenhang, met de gedachte, dat daarbij de mens het sluitstuk vormde van dat alles, wat goed was, en met de gedachte van een Schepper, die een vader voor allen is. In de christelijk sociale traditie zijn noties als relativering van eigendom tot gebruik in genoeg en verantwoordelijkheid essentieel evenals de universaliteit van mensen en hun verantwoordelijkheid voor de leefkansen van volgende generaties.

Op het CSC van augustus 2011 zal o.a. aandacht besteed worden aan de doorbraak in de katholieke geloofsgemeenschap van sociaal engagement en vernieuwing in de Encycliek *Rerum Novarum* van 120 jaar geleden.¹ En in de leer van Thomas van Aquino, tot

¹ Weinig bekend is de passage in die encycliek: “Daarom zal de mens niet alleen de vruchten van de aarde bezitten, maar hij heeft de plicht om van uit wat die aarde voortbrengt, de voorzieningen voor de toekomst aan te leggen ... De

het Vaticaans Concilie de belangrijkste vertolker van de katholieke doctrine én de inspirator van Jacques Maritain en daarmee belangrijke delen van de christen democratie, stond de universaliteit van de mensheid centraal en daarmee ook de basis voor *supra*-nationale wetten. (De band tussen Schuman en het denken van Thomas bij de blauwdruk van Europa wordt in een recente studie van Alan Fimister scherp aangetoond.²)

Ook in de publicaties en conferenties van de Wereldraad van Kerken is de dubbele interdependentie tussen de mensen onderling en tussen de generaties een belangrijk thema met daarbij op het kruispunt van die twee lijnen de zorg en verantwoordelijkheid voor de Scheping. Onder haar inspiratie kreeg het zg. Conciliair Proces voor gerechtigheid, vrede en heil van de Scheping (Basel, 1989) momentum. (De eerste minister president van de vrij geworden DDR, Thomas de Mazière, verklaarde later, dat dit proces een wellicht doorslaggevend element is geweest in het succesvolle verzet van de met name de Protestantse Kerken in Oost Duitsland tegen het regime).³

Honderd twintig jaar engagement

Heeft op zich het christelijk denken heel veel om te komen tot een breed en diep engagement met aarde en milieu, toch is zijn betekenis opvallend geringer dan ten opzichte van de vier eerdere grote maatschappelijke uitdagingen van de laatste honderd vijftig jaar.

Armoede, industrialisatie en urbanisatie waren de eerste grote uitdaging; de reacties vanuit kerkelijke kring waren bepalend voor een maatschappelijke, economische en politieke blauwdruk, die tot op heden in vele Europese landen kenmerkend is geweest en die, juist in het licht van de recente internationale financiële crisis, nog steeds uitermate relevant is. Tenminste zeventig jaar lang heeft er daarbij een historisch gezien unieke inspiratie en richtinggeving plaats gevonden van de modernisering van de economie naar menswaardigheid en gerechtigheid. De periode zal in die geschiedenis niet onderdoen voor b.v. de ordening in de Middeleeuwen door de Gilden. Ons eigen CSC houdt de herinnering levend aan het gedeelde moment van 1891 van *Rerum Novarum* en het eerste Christelijk Sociaal Congres van Abraham Kuyper. Wereldwijd heeft de gedachte, dat inherent aan christen zijn verbonden is de inzet voor gerechtigheid tot ongeëvenaarde sociale, politieke en economische veranderingen geleid of energie daartoe losgemaakt. Niet te vergeten ook in zoveel ontwikkelingslanden vanaf de vijftiger en zestiger jaren.

Onderschat en onderbelicht is een tweede interventie, deze keer beperkt voornamelijk tot de Katholieke Kerk, namelijk de bestrijding van de haat, zoals belichaamd in het extreem nationalisme, en het weerbaar maken tegen nieuwe — in dit geval communistische — dictatuur in de vorm van een supra- nationale, liefst federale samenwerking van de Europese staten. Vanaf 1939 werkt Pius XII aan dit *grand design*, dat zijn momentum krijgt in het Heilig

natuur moet daarom een stabiele bron zijn, die ... altijd bij hem blijft en hem een continue uitzicht geeft op bevoorrading ..." (RN pg. 3-7).

2 Alan Paul Fimister, Robert Schuman: *Neo-Scholastic Humanism and the Remunification of Europe*, Brussel 2008.

3 Het is achteraf in dit perspectief wel opmerkelijk, dat de op hoge leeftijd reactionair geworden Pater Prof. V.d. Ploeg OP in het Katholiek Maandblad fulmineerde tegen het Conciliair Proces als een door de communistische geheime diensten opgezet complot en de deelname van katholieken laakte!

Jaar 1950, met Schuman als minister van Buitenlandse Zaken, Adenauer als Kanselier in Bonn en De Gaspari als premier in Rome. In diezelfde periode al pleit de Paus b.v. voor een Europese Monetaire Unie!⁴ Ondanks het feit, dat met het verwerpen van de Europese Defensie Gemeenschap door de Franse Assemblee in 1954 de *fast track* naar een Politieke Unie, zoals de Paus die voorzien had, niet doorging en slechts via de omweg van de economie de landen aan elkaar geklonken werden, heeft hij en hebben zijn opvolgers aan eenheid en heiling van Europa vastgehouden.⁵ Het is daarom bitter ironisch, dat zo velen in het Europees Parlement zich verzetten tegen bezoek van Pausen — zonder wie er waarschijnlijk nooit zo'n instelling geweest zou zijn — maar geen bezwaar hadden tegen een toespraak van de Dalai Lama!⁶

Een derde beweging begint op gang te komen aan het einde van de vijftiger, begin zestiger jaren, als de dekolonisatie en het ontwikkelingsvraagstuk aandacht vragen. Onder sterke impuls van de Wereldraad van Kerken en de H. Stoel krijgt dit politieke en economische probleem een duidelijk ethische en normatieve dimensie. Het delen van de welvaart in de vorm van de één procents afdracht door het rijke Westen (met Tinbergen als belangrijkste advocaat en de Wereldraad als een platform bij uitstek) wordt in pauselijke encyclieken vooral verbonden met een breder concept van ontwikkeling dan het economische, namelijk dat van *integrale* menselijke ontwikkeling. Pas laat in de negentiger jaren zal de VN deze benadering, en dan nog halfhartig, overnemen. Door een opmerkelijke historische configuratie zijn het vooral de sociaal democraten en de 'echte' christendemocraten wereldwijd, die de normatieve benadering van de hulpafdracht en een vastgesteld percentage omarmen en in een aantal landen tot politieke realiteit maken. Het is onmiskenbaar de coalitie van christenen, mede geïnspireerd door hun zendings- en missietraditie, met sociaal democraten en later aangevuld met Groenen, die een halve eeuw die historisch gezien ook weer unieke beweging voor internationale solidariteit heeft vorm gegeven.⁷

4 *Pius XII sagt*, Fischer Verlag 1958.

5 De ultieme bevestiging daarvan vond plaats in december 1989, toen Gorbatschow Johannes Paulus II bezocht en binnen kwam met de woorden: U en niemand anders heeft het Ijzeren Gordijn neergetrokken, en U hebt het eigenhandig gedaan!

6 Overigens was de Wereldraad van Kerken in de na-oorlogse periode geëngageerd in een boeiend parallel proces en wel de bevordering van de transatlantische samenwerking! Deze weinig bekende inzet, waarvan sommigen zich later ook wilden distancieren, is van niet te onderschatten betekenis geweest voor het vastklinken van de VS aan Europa en omgekeerd. (Er had zich in de VS gemakkelijk een zelfde ontwikkeling kunnen voordoen als in 1918/19 toen het Atlantisch engagement van Woodrow Wilson omsloeg in neutraliteit.)

Onder inspiratie van theologen als Niebuhr kozen de toen nog dominante *mainstream churches* voor de vertaling van hun anti communisme in een sterke solidariteit met het verarmde, verscheurde Europa. Namen als die van John Foster Dulles en Walter Mondale – de laatste met zijn intensieve contacten bij de Wereldraad in Geneve – staan vanuit de VS symbool voor die alliantie. Zie ook hiervoor het fascinerende boek van Robert N. Bellah: *Habits of the Heart* (University of California, 1995).

7 Deze nieuwe coalitie had ook een groot nadeel. Het gedeelde beginsel van solidariteit werd niet gecompleteerd met andere waarden als subsidiariteit of het christelijk mensbeeld. Daardoor overheerste in het beleid het geloof in de maakbaarheid van de samenleving, een sterke top-down benadering, een marginalisering van de civil society en een ontkenning van de zwakheid van de mens: allemaal elementen, die mede ten grondslag liggen aan vele mislukkingen bij de bi-laterale en multilaterale ontwikkelingssamenwerking. Ook de afstand van de beweging van internationale solidariteit tegenover het streven naar Europese eenwording valt voor een belangrijk deel terug te voeren op deze andere basis. Daar komt bij, dat in met name de multilaterale bureaucratieën, inclusief hun wetenschappers, de secularistische cultuur de boventoon voert, inclusief een systematische onderschatting van de betekenis van religie in het

Een vierde kracht, die ook een belangrijke vertaling is van de maatschappelijke verantwoordelijkheid van christenen, is de vredesbeweging. Ze is in deze opsomming wat moeilijker te plaatsen dan de geconcentreerde impuls ter zake maatschappelijk onrecht en bevordering van sociale gerechtigheid. Voor sommigen was zij een voorwaarde voor Europese eenwording. Denk aan de verzoeningsontmoetingen zoals die in de Pax Christi voettochten in de beginjaren georganiseerd werden tussen Franse en Duitse jongeren. Voor anderen was onder het motto ‘ontwikkeling is de nieuwe naam voor vrede’ die beweging een sterke stimulans voor internationale solidariteit. Die benadering werd duidelijk verwoord in de eerste van de grote encyclieken over de internationale armoedebestrijding, *Pacem in Terris*. Ook de Paulijne Commissie *Iustitia et Pax* (samen met de gelijknamige nationale commissies) was en is een ook letterlijke weerslag van die koppeling van gerechtigheid aan vrede. Ook de impulsen van de Kerken van de Reformatie en van de Wereldraad zijn juist op dit gebied van enorme betekenis geweest. Denk aan de brief van de Hervormde Kerk over de atoombewapening en in ons land, maar ook in de Bondsrepubliek, de soms bepalende invloed, die op de anti-atoombewapening uitging van Kerken en christenen. Het voorbeeld van de grootste naoorlogse demonstratie, die tegen de kruisraketten, van het IKV ligt velen nog vers in het geheugen.⁸ Een kenmerk van de christelijke vredesbeweging is ook haar sterke relatie met de basis in onze samenlevingen. Wereldwijd ontwikkelt deze beweging een bewonderenswaardige inzet voor beëindiging lokale conflicten en verzoening.

En nu het milieu?

Van de milieu- en klimaatproblematiek kan dit alles niet gezegd worden. Hoewel die problematiek evenzeer existentieel is als de binnenlandse sociale kwestie, de vredes-, veiligheids- en vrijheidsuitdaging in het na-oorlogse Europa en het internationale post koloniale armoede vraagstuk, wordt de initiërende, inspirerende en richtinggevende bijdrage van de christelijke kerken hier node gemist, althans is zij niet met dezelfde vigeur aanwezig. Dat heeft met interne en externe factoren te maken en het congres van 2011 is een goede gelegenheid om dat ook in ons land te analyseren en enigszins te corrigeren.

Daar is allereerst het verwijt, dat het Christendom te zeer gevangen is in haar soms letterlijke cultiverende opdracht: de verenging van het Scheppingsverhaal tot onderwerpen en bewerken van de aarde. In zijn baanbrekende studie *Schepping en Rentmeesterschap* van 1992 be- toogt het WI overigens, dat dat bewerken van Genesis⁹ veel meer is dan exploiteren, maar ook inhoudt *beheren*. Met name de theoloog Houtepen¹⁰ heeft daaraan sterk bijgedragen. Ik gebruikte bewust de term ‘cultiveren’, want wie als ik op de ouderlijke boerderij met de culti-

ontwikkelingsproces. (Zie ook Paul Collier in een recente rede - maart 2011 – voor SID aan de VU.)

8 Bijzonder lezenswaardig over de betekenis van de vredesbeweging voor de contacten met vooral de bevolking van de DDR is de studie van Beatrice De Graaf: *Over de Muur. De DDR, de Nederlandse kerken en de vredesbeweging* (Amsterdam: Boom, 2004). In deze deels op Stasi-archieven gebaseerde analyses komt zij tot een te weinig bekend ge- worden soort rehabilitatie van de christelijke vredesbeweging als niet meelopend en juist niet afhankelijk van de communistische inlichtingendiensten, in tegenstelling met andere, Nederlandse vredes- en anti-kernwapenorganisaties en een aantal naïevelingen.

9 Genesis 28.

10 Anton Houtepen, *Geloven in gerechtigheid - bijdragen tot een oecumenische sociale ethiek* (2005).

vator leerde omgaan, weet wat het verschil is tussen zorgen en herordenen van de aarde óf het ploegen en openbreken ervan. Maar toch heeft de klassieke christelijke antropologie, waarbij de mens naast God centrum van de Schepping was, minstens bijgedragen tot de misvatting, dat er een spanning was tussen de christelijke levensovertuiging en respect voor natuur en het intact laten ervan. De binnen het Calvinisme zo duidelijk vastgelegde verbinding tussen eigen verantwoordelijkheid en arbeid heeft dat beeld van de homo faber alleen maar versterkt.

Dat is niet alles. Het veel minder luid doorklinken van de stem van de christelijke kerken t.a.v. dit vraagstuk heeft kennelijk ook te maken met hun institutionele verzwakking en hun andere prioriteiten. De institutionele verzwakking uit zich in het verstommen van met name het publieke spreken over maatschappelijke aangelegenheden van de Wereldraad, maar ook van de dramatische terugloop van invloed van de *mainstream churches* in de Verenigde Staten. Misschien nog belangrijker zijn ook hun andere prioriteiten. In de VS is daarbovenop nog eens de kracht van dat spreken gevangen in de verlamming tussen de concentratie op de 'kleine' ethische vragen, zoals verbod op embryo research en medefinanciering van abortus in het nieuwe gezondheidszorgsysteem én de 'grote' ethische uitdagingen, zoals het wereldwijde armoedevraagstuk en de klimaatverandering. Ook in de Katholieke Kerk wereldwijd is de aandacht voor het wereldwijde armoedevraagstuk nog steeds groot, maar wordt dat enigszins overschaduwed met de zorgen over de ontkerstening van Europa, de misbruiken in eigen gelederen en die 'kleine' ethische vraagstukken.¹¹

Buiten gehoorafstand geraakt.

Maar het zijn niet alleen kerken zelf en hun opvattingen en prioriteiten, die de marginale inbreng vanuit de christelijk sociale traditie in het milieudebat verklaren. Niet alleen de zender is zwakker dan bij de eerdere uitdagingen, ook de ontvangers zijn buiten gehoorsafstand geraakt. Zeker in Nederland. Veelzeggend is in dit verband het enthousiasme waarmee een kwart eeuw geleden actieve en als zodanig herkenbare christenen meewerkten aan de tot stand koming van een groene politieke beweging (met name vanuit de toenmalige PPR) en dat nu de leiding van die partij een soms agressief secularisme voorstaat.¹² Bij multilaterale organisaties zijn net als bij de ontwikkelingssamenwerking geen of weinig antennes aanwezig voor religieuze inspiratie ter zake milieuzorg. Dat blijkt ook in de dikwijls sterk materialistische toonzettingen op internationale conferenties. Door haar standpunt op het terrein van bevolkingsbeleid wordt met name de Katholieke Kerk in de beklagdenbank gezet als vijand en wellicht grootste milieubelaster.¹³ Ook helpt het niet, dat bij sommige milieuorganisaties de

11 De prominentie van de rol van de Katholieken, in de meningsvorming en in de praktijk werd in de afgelopen jaren nog eens duidelijk gemarkeerd door het bezoek, dat Minister President Brown bracht aan het Vaticaan om steun te krijgen voor zijn poging de G8 'te bekeren' ten gunste van dat wereldwijde armoedevraagstuk en de uitnodiging, die hij daarbij deed voor het later historisch te noemen bezoek van Benedictus XVI aan het Verenigd Koninkrijk.

12 Typerend is de uitspraak van mevr. Halsema, toen zij geconfronteerd werd met het verzet van de vorige paus tegen de inval in Irak, dat ze op zo'n bondgenootschap niet zat te wachten!

13 Alhoewel recent op grond van de nieuwste demografische ontwikkelingen — dikwijls zeer snelle terugloop van de groei — hier wat genuanceerder over gedacht wordt. En ook vindt een herwaardering plaats van de rol van de Kerken bij het meest effectieve middel voor afvlakking van die groei, namelijk goed en langduriger

aandacht voor het milieu, of onderdelen daarvan, absolutistische trekken heeft gekregen en als een soort semi religie is gaan fungeren. Sommigen spreken daarover in termen van eco-fascisme. In ieder geval is de receptiviteit voor het spreken van de Kerken — op welk terrein ook — in het laatste kwart eeuw in Europa dramatisch afgenomen en is haar autoriteit inzake sociale kwesties nagenoeg verdampt. Vergelijk dat eens met b.v. de interventie van Kardinaal Alfrink bij het toenmalige Kabinet De Jong medio jaren zestig om de ontwikkelingshulp met jaarlijks 200 miljoen gulden te verhogen, op basis van de aansporing van de grote encycliciek ter zake, *Populorum Progressio!*

Uit de marge treden

Maar er zijn twee belangrijke redenen, waarom het hoogst ongewenst is, dat de rol van christenen marginaal zou blijven.

Allereerst: de uitputting van de aarde, de vervuiling ervan en zeker het niet afremmen van gedragspatronen, die de klimaatsverandering tot stand brengen, maken passiviteit, vrijblijvendheid en onverschilligheid volstrekt onverenigbaar met de kernwaarden van de christelijke levensovertuiging. De unieke verdiensten van de christelijk sociale beweging was, dat zij sociaal engagement maakte tot een integraal en niet vrijblijvend bestanddeel van de geloofs-overtuiging en daarmee christenen uit de sacristie en de piëteit dreef naar de sociale en politieke actie. De eerste grond ligt dus bij de christenen en het christendom zelf. Volwaardig christen zijn betekent bereidheid en openheid de consequenties te trekken van de realiteiten van de 21^e eeuw: globalisering, de uitdaging van natuur, milieu en klimaat, en de uitbreiding van verantwoordelijkheid voor de naaste wereldwijd.

En de tweede reden is, dat een zo ingrijpende verandering van leefpatronen, economie, politiek nooit tot stand zal komen op basis van eigen belang en korte termijn denken. De oplossing van de problematiek vraagt motivaties, overwegingen en autoriteiten, die refereren aan zelfoverstijgende waarden. Er is dat woord van Augustinus, dat wat overheden anders zouden zijn dan roversbenden, als zij niet genormeerd en gericht worden door religieuze overtuigingen en waarden. De Kerken, maar ook de andere Wereldgodsdiensten dan de christelijke kunnen dat moreel appel en die innerlijke overtuiging bevorderen en zo een draagvlak voor de noodzakelijke ommekeer verschaffen. Of omgekeerd: zonder hun appel, hun autoriteit soms, hun voorbeeld zal het moeilijk worden om wereldwijd tot een samenghangend beleid te komen. Want dat is ook nog een nieuwe complicatie: wellicht voor het eerst is de consequentie van het mondiale karakter van met name de milieu- en klimaatsproblematiek, dat de veranderingen ook gedragen zullen moeten worden door de gehele wereldbevolking, en dat op een moment, dat er nog geen echte mondiale autoriteit bestaat.

De herontdekking van verantwoordelijkheid voor de Schepping

Wat het eerste betreft: christenen staan niet helemaal met lege handen, hoeven helemaal niet met lege handen te staan.

meisjesonderwijs. Typerend is ook, dat een aantal jaren geleden aan de Katholieke Kerk in Indonesië de prijs werd uitgereikt voor de meest doeltreffende bevorderaar van verantwoord gezinsbeleid.

Ik refereerde al aan de Scheppingstheologie van Prof. Houtepen. Maar een bepaalde benadering van onze verantwoordelijkheid voor de natuur ligt diep verankerd in de lange christelijk traditie, naast die oproep tot verantwoordelijkheid, arbeid en ploegen. Het zonnelied van St. Franciscus en zijn respect voor dieren zijn sprekend. Vergeten is, dat al in *Rerum Novarum* een soort economie van het genoeg werd gepredikt. Negentig jaar later wordt dat in onze Kerken herhaald. En ook vergeten is, dat in diezelfde christelijk sociale traditie een bepaalde respecterende en ontziende benadering van de natuur ligt besloten. Bij verschillende gelegenheden, ook in politieke debatten, heb ik gewezen op het jarenlange felle meningsverschil tussen Pater van den Elsen en Pastoor Roes. Beide voormannen van de Brabantse boeren stonden lijnrecht tegenover elkaar in hun opvattingen over wat de maat der modernisering moest zijn. Hoewel de eerste gegrepen was door de armoede van de kleine boeren en die met de invoering van de coöperatieve gedachte op revolutionaire wijze bestreden heeft — Rabo, Interpolis, Agrifirm en Campina zijn enkele erfenissen van mede zijn miserie — stelde hij duidelijke grenzen aan de omgang met de natuur. Geen niets ontziende ontginningen, geen dieronwaardige producties. Pastoor Roes koos daarentegen voor een veel radicalere benutting van de natuurlijke hulpbronnen. Dit dispuut over de spanning economie-natuur heeft ook na honderd jaar niets van zijn betekenis verloren. Inderdaad: de christelijk sociale beweging ging niet alleen over het lot van de arbeiders. Tot in recente encyclieken wordt ook nog over het vraagstuk van de kleine boeren gesproken. Hierboven werd ook al gerefereerd aan het Conciliair Proces over Gerechtigheid, Vrede en Heelheid van de Schepping, dat onder sterke invloed van de Wereldraad tot stand is gekomen. Ook de pleidooien van mgr. Van Luijn voor soberheid en tegen de vierentwintigsuurseconomie passen in die andere omgang met de economie.¹⁴ En ik kon een kleine glimlach niet onderdrukken tot onlangs o.a. vanuit de jongere Worldconnectors het pleidooi kwam om tenminste één dag per week geen vlees te consumeren. Waarom hebben we die eeuwenlange traditie van vrijdag laten wegglijden? Voor de christelijk sociale beweging en voor ons congres hoeft de inclusie van milieu bepaald geen nieuwlichterij te zijn. De Wereldraad heeft er een duidelijk label aan gegeven, dat twee millennia van zorg en verantwoordelijkheid markeert, — en als ik de Joodse traditie erbij neem nog zoveel langer — de heelheid, de integriteit, niet van milieu, niet van natuur, niet van de kosmos, maar van de Schepping. In dat begrip ligt ons anker en onze oriëntering.

Het Handvest van de Aarde

Maar in de laatste twintig jaar is er ook nog iets anders aan de hand. In Rio met de aanwezigheid van leiders van de grote godsdiensten, zoals de Dalai Lama, werd dat al enigszins voelbaar. Tastbaar wordt dan, dat er een beginnende dialoog komt tussen de Wereldgodsdiensten over de vragen van Globalisering, Gerechtigheid en Zorg voor Natuur en Milieu. Het hangt samen met het door Hans Küng gedragen UNESCO-Project *Weltethos*.¹⁵ Er groeit inderdaad een gezamenlijk bewustzijn, dat de Schepping op het spel staat. Die notie van de Schepping

¹⁴ Zie o.a. mgr. Van Luijn in diverse publicaties over de verbinding tussen Solidariteit, Soberheid en Spiritualiteit.

¹⁵ Hans Küng, *Christianity and the World Religions; Judaism; Christianity; Global Responsibility; A Global Ethics for Global Politics and Economics*.

wordt overigens niet door allen gedeeld. Maar er is wel een andere gemeenschappelijke noemer, die van de Aarde! En zo zien we eerst tastend nog, maar later duidelijk een wereldwijde stroming, die het behoud van de Aarde — ook met hoofdletter — centraal in het wereldbewustzijn wil verankeren. Steve Rockefeller, maar ook mensen als Gorbatschow, Lubbers, Rabbijn Soetendorp, Maurice Strong, Leonardo Boff, etc. komen in de volgende jaren via het zg. Green Cross tot het Handvest van de Aarde, het Earth Charter.¹⁶ Het unieke van deze benadering en het leerzame juist voor het CSC is, dat hier een duidelijke link wordt gelegd tussen de grote vragen van deze tijd, met een speciale aandacht voor de overleving van de aarde, en de spiritualiteit, die nodig is om tot een ommekeer te komen, persoonlijk, maatschappelijk, als bedrijfsleven, in de nationale en in de wereldgemeenschap, ook in haar politieke dimensie.

De dialoog van de godsdiensten intensiveert zich juist rondom deze thematiek, deze overlevingsvragen en rond het bouwen aan een moreel substraat onder het globaliseringsproces. In nauw contact met het Earth Charter verschijnen studies en analyses, die de rijkdom van het denken en de tradities van de wereldgodsdiensten onder gezamenlijke noemers probeert te brengen. Maar die ook aansluiten bij die in West Europa vergeten of verdrongen realiteit, namelijk dat in de rest van de wereld er een *resurgence of religion*, een heropstanding in plaats van een wegwijnen, plaats vindt.¹⁷ In naam van religies kunnen tegenstellingen en conflicten worden verergerd, maar door religies kunnen mensen en hun gemeenschappen ook tot echte gedragsveranderingen komen, noem het ontwikkeling, en tot zelfoverstijgende keuzes. Iemand als Karen Armstrong probeert dan ook het Earth Charter te verbinden met het in alle wereldgodsdiensten aanwezig begrip *compassion*, vooral niet te vertalen met medelijden, met *pity*, maar met noties als barmhartigheid en verantwoordelijkheid nemen.¹⁸ In haar recente rede in Brussel voor het Center for European Studies (CES), de denktank van de Europese Christendemocraten, heeft zij haar denken nog eens verbonden met politieke en maatschappelijke actie en daarmee is ook de cirkel met het Earth Charter rond. Het gaat om een wereldwijde benadering, politiek en qua instelling en spiritualiteit, juist omdat het ook om vraagstukken van een wereldwijde dimensie gaat.

Bewust wordt dan ook binnen de beweging voor het Earth Charter gekozen om te participeren in dat nieuwe fenomeen, namelijk de internationale, globale civil society. Die globale burgergemeenschap heeft juist vanaf Rio een stormachtige ontwikkeling doorgemaakt, die werd bevorderd en mogelijk gemaakt door de opkomst van ICT. Tijdens de bijeenkomst in Rio maakte ik voor het eerst kennis met Internet en de mogelijkheden van e-mailcontact. Aan de vrijblijvendheid van de grote internationale conferenties was definitief een einde gekomen. Staatshoofden met mooie praatjes en toezeggingen kregen opeens te maken met ge-alerte burgers thuis: waar blijven Uw daden? Gemeenschappen van gelijkgezinden zagen hun lokaal of hoogstens regionaal netwerk uitgebreid tot globale proporties en internationale ngo's konden opeens honderdduizenden dollars op hun budgetten aan porti en telefoonkosten besparen en zo overleven. De krachten achter het Earth Charter begrepen als weinig anderen dat die nieuwe, meestal virtuele internationale gemeenschappen daarbij inhoud, de *content*,

16 Earth Charter, New York, 2000.

17 Scott Thomas, *The Global Resurgence of Religion*. MacMillan 2005. S.I.D. Netherlands, *Religion and International Cooperation*, Wageningen 2006.

18 Karen Armstrong, *Twelve Steps to a Compassionate Life* (2010).

nodig hadden van engagement, deskundigheid, verantwoordelijkheid en ja, samenbindende spiritualiteit.

De karakteristieke openheid van die gemeenschappen voor bronnen van informatie en inspiratie biedt juist voor Kerken met hun eigen globale netwerken unieke kansen, evenals voor sociale bewegingen, die stoelen op de christelijk sociale traditie.

Caritas in Veritate.

De huidige Paus heeft dat begrepen. In zijn encycliek *Caritas in Veritate*, Liefde in Waarheid, van twee jaar geleden heeft hij veel minder dan in de traditionele sociale encyclieken gekozen voor vooral een moreel appel aan christenen om zich te engageren met de vragen van de tijd, die dan genoemd en geanalyseerd worden. In dit geschrift gebeurt dat ook, maar opvallend is de ongewoon grote aandacht, die aan de verbinding met geloof en spiritualiteit wordt besteed.¹⁹ Kern is de zin: “In de waarheid, weerspiegelt liefde de persoonlijke, maar tegelijkertijd publieke dimensie van het geloof in de God van de Bijbel, die tegelijkertijd *Agape* en *Logos* is; Liefde en Waarheid, Liefde en Woord” (par.3). In een rede voor het CSC mocht ik uitvoerig ingaan op dit pleidooi voor een nieuwe humane ecologie.²⁰ Die spirituele benadering komt eerst en dan pas gaat het om sociale en politieke verantwoordelijkheid:

- » de globalisering vereist een ander management, een humanisering, een evenwicht met de nadrukkelijke keuzen op vormen van wereldautoriteit, zelfs “om een dringende behoefte aan een echte potentiële wereldautoriteit;”²¹
- » de globale armoede vraagt een voortgezette inspanning, zoals die al in *Populorum Progressio* bepleit werd;
- » en de milieuproblematiek vraagt een aandacht, zoals die in de katholieke traditie nog nooit op een zo scherpe wijze is gedefinieerd.

Die aanpak zelf sluit winst, noch markt uit, en er is oog voor de voordelen en kansen van het globaliseringsproces. Maar er is ook die andere opstelling t.a.v. economie en sociaal beleid, die de encycliek zo actueel maakt tegen het licht van de financiële crisis van hebzucht, van *greed*. Economie en sociaal beleid zijn geen gescheiden eenheden. Die dichotomie moet worden opgeheven tussen de harde en de zachte kanten van de samenleving, en dat niet alleen in de zin, dat economische activiteiten zich moeten verbinden met sociale, maar ook heel duidelijk, dat de sociale dimensie niet ethisch acceptabel is, wanneer sociale politiek zich alleen maar met herverdeling bezighoudt en te weinig rekening houdt met de aanwezige middelen en verantwoordelijkheden.

Nadruk dus op de relatie met spiritualiteit en de onderstreping, dat *de mens het middelpunt* is van de economie, de politiek en ook van de Aarde. Aldus biedt de encycliek voor het CSC een kostbare handreiking, in uitgangspunten en in uitwerkingen.

Die handreiking is in de Nederlandse samenleving niet opgepakt, in tegenstelling met de geweldige aandacht, die in sommige andere landen aan de encycliek is besteed. Dat heeft ook te maken met de ontorechte identificatie in veler ogen van het CSC als een verlengstuk van

¹⁹ Benedictus XVI, *Caritas in Veritate*, Rome 2009.

²⁰ J. van Gennip, *Caritas in Veritate*, Doorn 27 november 2009; niet gepubliceerd.

²¹ C.i.V., par. 37.

CDA-politiek en van traditionele christelijke organisaties en met hun verenging tot binnenlandse vraagstukken van sociale gerechtigheid. Dat heeft misschien ook te maken met de breuk die is ontstaan tussen degenen, die zich met de eerste twee bewegingen binnen de traditie bezig hielden, de bestrijding van binnenlands onrecht en de bevordering van Europese verzoening, en die vooral gestalte kregen in een nauwe verbinding van christelijk maatschappelijke organisaties en de christendemocratische politiek, inclusief hun beider fundering in de neo thomistische scholastiek (althans voor zover het de katholieken betrof). Terwijl de internationale solidariteit en het milieuvraagstuk juist dikwijls aandacht kreeg van denkers en activisten buiten die kaders.

Trendbreuk bij CSC.

Voor het CSC betekent dit evenwel een dubbele uitdaging.

Het is misschien nogal revolutionair voor het CSC om een verbinding te leggen met het denken in andere wereldgodsdiensten dan de christelijke, maar het augustuscongres kan duidelijk maken, dat t.a.v. de existentiële problemen, waarvoor wij als wereldgemeenschap in de 21^e eeuw staan, juist de inspiratie uit ónze en andere religieuze bronnen heel erg verrijkend kan zijn, nieuwe inspiratie en ook elan aanbieden. Hoe die bronnen te verbinden met onze eigen schatkamer van waarden en overtuigingen. Hoe aansluiting te vinden ook bij de hierboven genoemde bewegingen en communities, van het Handvest van de Aarde tot de vergroeningsbewegingen in de financiële wereld.

En het tweede is, dat we onze klassieke inzet voor gerechtigheid en het herstel van de weeffouten binnen het eigen systeem moeten openbreken. Ten dele hebben we dat al gedaan bij die drie andere golven in de inzet voor sociale gerechtigheid. Maar het boeiende nu is, dat de vragen in dubbel opzicht grenzeloos zijn geworden, in de tijd en in de afstand. Het gaat erom de sociale kwestie globaal te zien en het gaat erom ze in het perspectief van straks, van zelfs nog niet geboren generaties te beschouwen.

Onze voorzitter, dr. Herman Kaiser, heeft o.a. in zijn inleiding op het symposium 'Geld, Goed en Gemeenschap' op het Centrum van de *Focolare* Beweging in Nieuwkuijk de verbinding tussen onze historie en die nieuwe agenda weten te leggen.²² Ook iemand als René Grotenhuis, de directeur van Cordaid laat niet na de brug te slaan tussen de christelijk sociale inspiratie en het aanpakken van de uitdagingen van de 21e eeuw. Moedig in een klimaat, dat subsidieverlening bij voorkeur verbindt aan veralgemenisering en secularisering.²³

Verbreiding van onze inspiratie zonder het eigene op te geven en openbreken van de geografische en tijdshorizon is een trendbreuk, niet minder dan dat.

Het kan ook anders geformuleerd worden. De conferentie in Rio van twintig jaar geleden probeerde met het concept van duurzame ontwikkeling zowel het ontwikkelingsvraagstuk als de milieuproblematiek aan te pakken. Op beide fronten wisselden in de afgelopen twintig jaar successen en tegenslagen elkaar af. Dikwijls ook werd de ene doelstelling aan de andere ondergeschikt gemaakt: ontwikkelingslanden zetten in op economische groei; wij lieten niet

22 Dr Herman Kaiser, inleiding over Caritas in Veritate, 5 februari 2010, Nieuwkuijk.

23 O.a. R. Grotenhuis, 'Do not be afraid' — *The position of Faith based development organisations in a changing World order*, Tilburg 31 maart 2011.

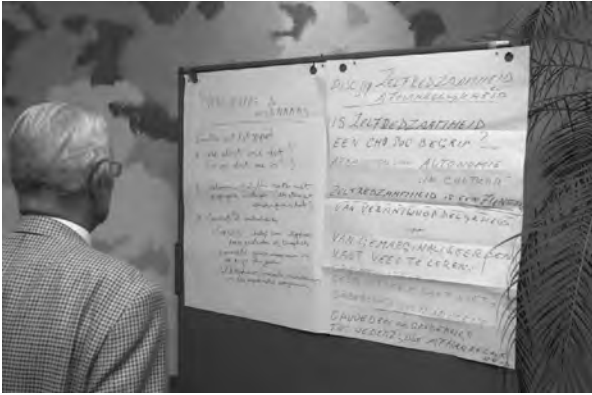
zelden, als we al überhaupt een bewuste politiek voerden, de milieumaatregelen financieren ten koste van ontwikkelingssamenwerking. En ook de brug naar ongelijkheid in eigen land werd niet geslagen, noch minder die naar de onmisbare rol van een versterkte Europese samenwerking.

Nu moeten we humanisering van de globalisering verbinden met doorgaande aanpak van het armoedevraagstuk en dat weer met het brede milieuvraagstuk, van biodiversiteit tot nieuwe schaarste tot klimaatsverandering. En daarin komen alle elementen van onze traditie samen: de ongelijkheid bestrijden, de verzoening en regionale samenwerking, met name in Europa, stimuleren — en die inzetten voor globale verantwoordelijkheid²⁴ — en de agenda uitwerken van een humane ecologie. In al deze elementen en vooral in een coherente, elkaar verbindende aanpak ligt een geweldig inspirerende toekomstuitdaging en voor ons een enorme kans voor herwonnen relevantie in de 21^e eeuw. Wij zijn het opnemen van die opdracht verplicht aan onszelf en aan onze naasten, wereldwijd en aan volgende generaties.

Jos J.A.M. van Gennip

Jos J.A.M. van Gennip is voorzitter van *Socires*, een denktank over de verantwoordelijke samenleving, en Worldconnector. Hij is tevens adviseur van het Bestuur van het CSC.

²⁴ J. van Gennip, *After Lisbon — Content and Vision*, The European View, Brussels juni 2010.

De Muurkrant op het congres
in 2000

Jacques Janssen over de post-
moderne meanderthaler
(2002)

De vraag van 2004:

Het congressthema *Schepping & Samenleving: een duurzame relatie* biedt me de gelegenheid enkele gedachten te delen over de zorg, die niet vanzelfsprekend in verband gebracht worden met het aspect van duurzaamheid. Mijn eerste reflex bij het begrip duurzaamheid zal niet anders dan de uwe zijn: hebben we over 30 of 80 jaar nog steeds een goed functionerend zorgstelsel dat voor iedereen toegankelijk is en waarin goede zorg geleverd wordt? Die termijn van circa 30 jaar is vooral voor mij spannend: ik hoop dan de leeftijd der sterken bereikt te hebben en iedereen weet dat je dan pas echt zorg gaat consumeren. De periode van 80 jaar is weer van belang voor mijn 3 kleinzonen, die dan grote zorgconsumenten zouden kunnen zijn.

Mijn reflex richt zich primair op de beschikbaarheid van zorg. Is er over resp. 30 en 80 jaar nog wel iemand zie zich om mij en mijn kleinkinderen bekommert? Krijg ik, krijgen zij dan nog wel de zorg die ik en zij dan nodig hebben? Beleidsmatig gezien ligt het dan voor de hand aandacht te besteden aan vraagstukken als voldoende bekwaam zorgpersoneel, de kosten van de zorg, technologische ontwikkelingen, het evenwicht tussen ecologische, economische en sociale belangen in de zorg.

De dimensies van beschikbaarheid, betaalbaarheid en toegankelijkheid van de zorg voor allen die daarop een beroep doen zijn onmiskenbaar van wezenlijk belang. In studies over de toekomst van de zorg krijgen zij veel aandacht.

In het rapport *Zinnige en duurzame zorg* van de RVZ van 2006 pleit de Raad voor een methodologie die de keuzen voor wel of niet collectief gefinancierde zorg op transparante wijze onderbouwt. Zo kunnen duidelijke grenzen getrokken worden, waardoor de druk op het zorgstelsel op een rechtvaardige wijze kan worden opgevangen. Met hetzelfde geld kan meer gezondheidswinst behaald worden.

Deze benadering is noodzakelijk met het oog op de politiek en maatschappelijk onwenselijke situatie dat de stijgende zorgkosten de toegankelijkheid tot de zorg voor nu en later beperken.

Duurzaamheid als maatschappelijk thema krijgt gestalte in het maatschappelijk verantwoord ondernemen (mvo). In het bedrijfsleven is mvo inmiddels volledig geïncorporeerd in de ondernemingsstrategie. Dat is slechts ten dele het geval in de gezondheidszorg. Binnen de gezondheidszorg zijn het vooral de ziekenhuizen die de meeste aandacht aan duurzaamheid besteden. De inspanningen richten zich vooral op duurzaam energie gebruik, recycling van afval en gevaarlijke pvc-houdende medische hulpmiddelen. In de care sector is de aandacht voor duurzaamheid in bovenstaande zin nog maar net op gang gekomen.

Uit het voorgaande blijkt dat het begrip *duurzame zorg* zich vooral op de toekomstige beschikbaarheid van zorg richt en de gevolgen voor de leefomgeving, het ecologisch systeem.

De VN-commissie Brundtland uit 1987 formuleerde duurzame ontwikkeling als “ontwikkeling die aansluit op de behoeften van het heden zonder het vermogen van toekomstige generaties om in hun eigen behoeften te voorzien in gevaar te brengen.”

Duurzaamheid in deze betekenis gaat over de schaarste van hulpbronnen waarmee welvaart wordt voortgebracht, nu en voor de toekomst.

Er is echter meer te zeggen over *duurzame zorg*, dan alleen vanuit het perspectief van de

beschikbaarheid van hulpbronnen (personeel, financiën) en de gevolgen voor het milieu. Een analyse van de betekenis van duurzame zorg kan niet voorbijgaan aan de onderliggende waarden van het zorgsysteem en de bestendigheid daarvan in toekomstig perspectief.

Ons huidige zorgstelsel kan niet verstaan en begrepen worden zonder de ontstaans – en ontwikkelings geschiedenis alsook de dragende waarden daarvan, kort te beschrijven. Ik plaats enkele kritische kanttekeningen bij de huidige ontwikkelingen van het stelsel en sluit af met het pleidooi de kernwaarden van de zorg duurzaam te borgen.

Van charitas naar verzorgingsstaat

De terugblik op het ontstaan van ons huidige zorgstelsel zou kunnen reiken tot de verre Middeleeuwen. In het bestek van dit artikel is dat te ambitieus. Geïnspireerd door de *charitas* en Bijbelse barmhartigheid hebben de religieuze orden en protestantse diaconieën tot in de 19^e eeuw gasthuizen, weeshuizen en andere voorzieningen voor armen en nooddruffigen in stand gehouden. Deze op *charitas* gebaseerde voorzieningen kregen in het begin van de 20 eeuw een nieuwe impuls. Dat gebeurde nadat in het laatste decennium van de 19^e eeuw en het begin van de 20^e eeuw het besef doorbrak dat de industrialisering van de samenleving enorme armoede en verloedering bij een groot deel van de bevolking teweeg bracht. De protestantse leider Abraham Kuijper stelde de misstanden — de sociale kwestie — aan de orde op het eerste Christelijk Sociaal Congres in 1891. In datzelfde jaar schreef Paul Leo XIII zijn encycliek *Rerum Novarum* en formuleerde daarin de sociale leer van de Rooms-Katholieke Kerk. Rechtvaardigheid en solidariteit waren de uitgangspunten van de nieuwe pauselijke leer. In de beginjaren van de 20^e eeuw zijn tal van sociale wetten ingevoerd die de verantwoordelijkheid voor de overheid voor kwetsbare groepen onderstreepte.

Na de Tweede Wereldoorlog is een nieuwe periode van wederopbouw ingeluid, die op sociaal gebied gestalte kreeg in de *verzorgingsstaat*. De overheid rekende het tot haar taak de particuliere initiatieven van de maatschappelijke middenveld partijen te borgen in nieuwe wetgeving en daarmee de aanspraken van de bevolking op een collectieve wijze te borgen. Zo ontstonden de AOW, de AWBZ, en de Ziekenfondswet. Het welzijnswerk en de gezondheidszorg werden geprofessionaliseerd en overgenomen van het maatschappelijk middenveld.

Inmiddels is gebleken dat de verzorgingsstaat uit zijn kracht is gegroeid en een te groot beslag legt op de collectief gefinancierde middelen. Het roer is inmiddels om: de verzorgingsstaat wordt ontmanteld.

Van staat naar markt

Het besef dat de centraal geleide sturing van de verzorgingsstaat door een dominante overheid een vrijwel onbeheerste groei van overheidsfinanciën veroorzaakte, noopte tot de invoering van een anders besturingsprincipe: gereguleerde marktwerking. Dit principe heeft de overheid op diverse maatschappelijke terreinen ingevoerd: de zorg, het onderwijs, publieke nutsfuncties als openbaar vervoer, energievoorziening. Marktwerking moet leiden tot een

betere balans tussen prijs en kwaliteit en bovenal tot een beheersing van de overheidsuitgaven. Noodzakelijk te vervullen randvoorwaarden zijn goed geïnformeerde en bewust kiezende zorgconsumenten, voldoende keuzemogelijkheden voor consumenten, en concurrentiemogelijkheden voor zorgaanbieders en zorgverzekeraars. De overheid houdt direct of indirect toezicht op de prijs en de kwaliteit van de zorg en blijft de inhoud en prijs van het verzekerde pakket bepalen.

De visie op de markt als ideaal sturings- en ordeningsprincipe wordt gevoed door een liberale visie op mens en samenleving. Deze visie is de dominante onderstroom van onze huidige samenleving en heeft de christen democratische en sociaal democratische beginselen sterk beïnvloed. Een sterk accent wordt gelegd op de zelfbeschikkende en zelfkiezende mens, die geluk vindt in zijn zelfontplooiing en autonomie. Hoe verhouden deze beginselen zich tot de dragende waarden van de zorg? Wordt de duurzaamheid van de zorg voldoende gewaarborgd door sturende waarden uit het domein van de markt? Welke afbreukrisico's kleven aan een benadering die zorg vooral ziet als een *product en een kostenfactor*, die beheersbaar moet blijven, zodat volgende generaties (uw en mijn kleinkinderen) daar ook nog in voldoende mate gebruik van kunnen maken?

Christelijk-sociale uitgangspunten

De christelijk-sociale beweging is geworteld in de visie die christenen op mens en samenleving hebben ontwikkeld. Vanuit het Bijbels perspectief is de mens geschapen naar Gods beeld. De mens heeft opdracht gekregen de aarde te bewerken, te beheersen en zorg te dragen voor recht en gerechtigheid. Gods liefde voor de mens krijgt gestalte in de naastenliefde die mensen elkaar betrachten. Dit liefdesgebod kent adressanten: God en de naaste. De mens komt tot zijn bestemming in zijn *relatie* tot God en zijn medemens. "De mens is een gemeenschapswezen, dat in gemeenschappen leeft en daaraan ook loyaal is."¹ Dat is de basis voor *solidariteit*: aan de gemeenschap, naar de leden van de gemeenschap en als aangesprokene binnen die gemeenschap.

Bij de uitwerking van de solidariteitsgedachte is de betekenis van het begrip 'gemeenschap' niet eenduidig. Zo vormen kerk en vereniging een gemeenschap, maar ook onze samenleving op nationaal en zelfs op internationaal niveau is te duiden als gemeenschap. Binnen protestantse en katholieke kring zijn in de 19^e eeuw resp. de soevereiniteit in eigen kring en katholieke sociale leer met de subsidiariteit als uitgangspunten voor het denken over de goede samenleving, het *bonum commune* geformuleerd. Volgens die visie past de overheid een bescheiden rol, die vooral gericht is op het doen functioneren van de maatschappelijke organisaties.

In de laatste decennia van de vorige eeuw zijn de maatschappelijke middenorganisaties die na de oorlog mede als gevolg van de verzuijing een sterke groei doormaakten, volkomen los komen te staan van de oorspronkelijke leden van die organisaties. Het gevolg hiervan is geweest dat het eigenaarschap van deze maatschappelijke organisaties volstrekt diffuus is geworden. Traditionele kerken hebben te maken met een groot ledenverlies, zorgorganisaties,

1 *Verbindend bouwen*, J.J.van Dijk e.a., pag 24, 2008.

scholen en woningcorporaties zijn volledig geprofessionaliseerd en los gekomen van de oorspronkelijke oprichters. De verbinding met het maatschappelijk middenveld en meer nog de dragende waarden van dat middenveld lijken verloren te zijn gegaan.

Is dat ernstig? Welk risico bestaat hier op langere termijn?

De overheid richt zich in de afgelopen 10 jaar op een herwaardering van het maatschappelijk middenveld. De *civil society* moet de taken uitvoeren die de centrale overheid in de verzorgingsstaat voor zijn rekening nam. Die visie spoort met de christelijk sociale visie op maatschappelijke organisaties. De vraag is nu door welke waarden deze maatschappelijke organisaties worden gedreven. Zijn ook deze niet van binnenuit uitgehold en overgenomen door professionele bestuurders, die zich door normativiteit van de markt laten leiden?

Hier ligt een grote uitdaging voor christenen die zich in hun visie op mens en samenleving laten leiden door de christelijk-sociale beginselen van solidariteit en gerechtigheid.

Duurzame zorg: solidariteit en relatie als uitgangspunt

Veel is inmiddels geschreven over de risico's en nadelige effecten van gereguleerde marktwerking in de zorg. De markt roept op tot het najagen van eigen belang en richt zich sterk op de ontplooiing van het individu.

Doeke Post² pleit voor een andere aanpak dan die via de marktwerking. Hij spoort de overheid aan zijn kerntaken weer op te pakken. Verplichte *solidariteit* en schild zijn voor de zwakken. Een nieuwe balans tussen overheid en maatschappelijk middenveld. "Overheidsbeleid zal erop gericht dienen te zijn de zorg weer als waarde te gaan zien en niet als kostenpost."³ Die solidariteit komt tot uitdrukking in een volledige procentuele — dus naar draagkracht — premiebetaling van de zorg. De rijken dragen meer bij dan de armen. Deze benadering dient samen te lopen met een versterking van de zelfhulp en mantelzorg. De samenleving als geheel zal een grotere bijdrage moeten leveren aan het instandhouden van solidaire zorg.

Is dat alles voldoende om de duurzaamheid van de zorg te waarborgen? Ik mis nog één belangrijk element: *de zorg als relatie*.

De grote nadruk op de kosteneffectiviteit in het gesprek over de duurzaamheid van de zorg doet je bijna vergeten dat zorg niet een product is dat je kunt maken en verhandelen, maar zich altijd voltrekt in een wederkerige relatie tussen zorgverlener en zorgontvanger, zij maken die relatie samen. Patiënten zijn 'duldens', die tal van interventies verdragen binnen hun (vaak zeer intieme lichamelijke en geestelijke) levenssfeer. Die interventies worden verdragen in het besef van noodzakelijke afhankelijkheid van de patiënt en het vertrouwen dat de zorgverlener volstrekt integer en bekwaam is. De zorgrelatie is kwetsbaar, beide partijen zijn sterk op elkaar aangewezen.

Duurzame zorg betekent dus de erkenning dat het verlenen van zorg in een veilige en vertrouwde relatie moet kunnen plaatsvinden. Dat proces heeft ruimte en tijd nodig. Zorgprofessionals moeten samen met patiënten hun eigen relatie kunnen inrichten, op afstand en

2 De derde weg, Doeke Post, 2009.

3 Idem, pag 221.

met respect voor die relatie, gevolgd door het ‘zorgsysteem’, met z’n toezicht, verantwoording, controles, enz.

Een visie op de zorg als marktplaats waar vragers en aanbieders hun vraag en aanbod langs de principes van de markt met elkaar matchen doet geen recht aan de aard van de zorgrelatie en de motivatie van de zorgverleners.

Die komen tot bloei én zijn toekomstbestendig in een context waarin ruimte is voor Samaritaanse bewogenheid, moed om van gebaande paden af te wijken en bezielde verbanden waarin mensen blijvend naar elkaar omzien.

Arie Kars

Arie Kars (1955) studeerde Nederlands Recht en is werkzaam als directeur van Zorggroep Rijnmond te Rotterdam. Hij is tevens voorzitter van *Relief*, christelijke vereniging van zorgaanbieders. Uit dien hoofde is hij lid van het bestuur van het Christelijk Sociaal Congres. Zijn belangstelling gaat uit naar de verbinding tussen beleden en beleefde christelijke identiteit in christelijke organisaties. Hij is mede initiatiefnemer van het congres *Geloof in Zorg*. Dit congres is in 2010 voor het eerst gehouden en is een ontmoetingsplek voor christelijke zorgprofessionals, die willen groeien in professionaliteit en inspiratie.

Vast onderdeel vooraf aan het CSC: de overhandiging van een nieuwe uitgave in de serie Christelijk-Sociaal Denken door de redacteur Jan-Jacob van Dijk (links). Hier aan Piet Hein Donner en Herman Kaiser (2010)

Onderwijzen is per definitie een handeling die een duurzaam effect beoogt. Wat verstaan we eigenlijk onder onderwijs? Volgens een beperkte, misschien moet ik ook wel zeggen traditionele visie, is onderwijs vooral kennisoverdracht. Dit is een opvatting die overigens helaas in het huidige politieke klimaat weer enigszins opgeld lijkt te doen. Het menselijk geheugen is een vat dat veel opneemt en ook weer veel kwijt raakt. Hoe duurzaam is de kennis die wordt overgedragen? En als die kennis al duurzaam is, hoeveel blijft daarvan hangen in het brein van de mens die de schoolbankjes verlaten heeft? Gelukkig zijn er allerlei basale feiten die wel oproepbaar blijven, van de tachtigjarige oorlog en het ‘kofschip’ tot het delen van een breuk (hoewel zelfs dat allemaal kan tegenvallen). Toch zal elke docent moeten erkennen dat een groot deel van de feitelijke kennis die nu in het curriculum aan bod komt steeds sneller verouderd en ook dat er steeds minder blijft hangen in de voortdurende vloed aan nieuw prikkels en informatie die dagelijks bij de meesten van ons binnenstroomt. De duurzaamheid van deze kennisoverdracht is dus in de praktijk beperkt. Juist daarom is het van groot belang om te erkennen dat onderwijs met een duurzaam effect competenties moet aanleren. Eén van de belangrijkste competenties is om op zelfstandige wijze betrouwbare en toepasbare kennis te verwerven. Maar onderwijs is per definitie altijd zoveel meer dan kennisoverdracht en het aanleren van competenties. In de pedagogische relatie tussen docent en leerling, in interactie tussen twee individuen, maar ook de interacties tussen klasgenoten en breder binnen de schoolgemeenschap, wordt de jonge mens gevormd op een manier die sporen nalaat. Ook dat kunnen we weer aan onze eigen ervaring relateren. Die ene leraar of lerares die je om allerlei redenen op een positieve (of negatieve) manier zult bijblijven. Gedrag, houding, bijzondere uitspraken, goede gesprekken, gebaren, dat alles speelt daarbij een rol. Onderwijs is per definitie vorming en juist dat vormende aspect heeft duurzame bewuste en onbewuste effecten. Vanuit deze achtergrond is het zinvol om verder te reflecteren op het duurzame karakter van christelijk onderwijs,¹ dat een belangrijke drager vormt van het christelijk-sociaal gedachtegoed en dat ook nu nog steeds een bereik heeft van ongeveer tweederde van alle leerlingen in ons land. Voordat ik op dit thema verder inga sta ik eerst stil bij het onderwijs in duurzaamheid.

Onderwijs in duurzaamheid

Behalve via de rechtstreekse persoonlijke vorming, worden gedurende de schooltijd ook mens- en wereldbeelden overgedragen, vindt socialisatie plaats en worden op die manier waarden en normen geïnternaliseerd. Dat kan ook expliciet gebeuren bij vrijwel alle soorten lessen, maar natuurlijk in het bijzonder bij vakken als aardrijkskunde, geschiedenis, economie, wereldoriëntatie, maatschappijleer, burgerschap en godsdienstige vorming. Dit zijn vakken bij uitstek waar de school als geheel en de individuele docent zijn eigen maatschappijvisie kan vertalen in onderwijsinhoud. Sinds de jaren zeventig hebben scholen van alle denominaties

¹ Als ik hier spreek van ‘christelijk’ onderwijs, bedoel ik uiteraard zowel katholieke als protestants-christelijke scholen.

hier veel thema's ingebracht die we nu in relatie brengen met het duurzaamheidsdenken. De verantwoorde omgang met het milieu, solidariteit met de medemens in ontwikkelingslanden en het bouwen aan een rechtvaardige, tolerante, democratische samenleving komen op alle scholen in Nederland en op alle niveaus, maar natuurlijk wel in verschillende mate en vorm, aan de orde. Waar wel echte verschillen tussen christelijk en ander onderwijs naar voren komt, is de mate waarin de maatschappelijke en ethische waarden expliciet verbonden worden met het christelijk geloof. De specifiek christelijke visie kleurt uiteraard ook het mens- en wereldbeeld. De uit de Bijbelse opdracht voortvloeiende verantwoordelijkheid voor de naasten en voor de heilheid van de Schepping plaatst een stempel op het vormende karakter van het christelijk onderwijs. Op deze manier draagt dit onderwijs bij aan realisering van de idealen die wij nu aan het begrip duurzaamheid verbinden.

Enkele willekeurige voorbeelden zijn het Eldecollege in Sint-Michielsgestel dat van de binnentuin een buitenlokaal heeft gemaakt, het Oscar Romerocollege in Hoorn, waar klimaatkunde een populair keuzevak is en de focus van CSG Beilen op groene stages. Verder zijn er heuse 'Eco scholen', zoals de christelijke basisschool De Bron in Oude Tonge. *Eco-Schools* is een manier om duurzame ontwikkeling een plaats te geven op school. Het programma is ontwikkeld op basis van een vereenvoudigd milieuzorgstelsel en betreft de hele schoolgemeenschap in de uitwerking. Iedereen werkt samen voor een beter milieu in en rond de school (zie www.eco-schools.nl). Als goed voorbeeld in het HBO noem ik de Christelijke Agrarische Hogeschool in Dronten, die zich sterk op duurzaamheid profileert vanuit een nieuw gebouw dat bijzonder duurzaam is op het vlak van materiaalgebruik, energieverbruik en leefklimaat. Ten slotte noem ik het sympathieke initiatief van de 'warme truien-dag', bedacht door de vereniging Klimaatverbond. Kinderen komen op die dag extra warm aangetrokken naar school, zodat de verwarming enkele graden lager kan worden gedraaid om zo aandacht te geven aan de noodzaak van energiebesparing.

Scholen denken bij duurzaamheid dus aan educatieve programma's gericht op het vergroten van het bewustzijn bij leerlingen (en docenten) van de noodzaak van bescherming van het milieu en tegelijkertijd ook aan het leveren van een tastbare bijdrage daaraan als schoolorganisatie. Wat dat laatste betreft kan ook nog vermeld worden de inspanningen van (onder andere) de Besturenraad, centrum voor christelijk onderwijs, op het vlak van duurzame collectieve inkoop, (bijvoorbeeld led-verlichting en groene stroom).

Dit zijn allemaal zonder meer nuttige en noodzakelijke initiatieven. De onderwijssector levert zo een bijdrage aan een duurzamer samenleving. Maar er is meer.

Het duurzame van christelijk onderwijs

In een heel ander opzicht zou je christelijk onderwijs als duurzaam kunnen bestempelen. De overdracht van waarden die gevoed worden door de Bijbel, door de traditie en door een levend geloof vormt een op duurzaamheid gerichte activiteit. Het gaat om waarden en een geloof dat eeuwenoud is en dat een belofte inhoudt voor de toekomst. Daarbij roeien we soms tegen de stroom van de tijd in. Tegen een beschouwing van onderwijs als leerfabriek die moet voldoen aan de luimen van de vragers op de arbeidsmarkt van het moment. Tegen een politieke inzet die onderwijs onder de uniformerende druk van rendementsmetingen en

bureaucratische regelgeving legt. Die de ruimte om het vormende aspect van onderwijs inhoud te geven steeds verder utholt met incidentenpolitiek. Er wordt aan leerlingen een verhaal aangereikt dat zeer duurzaam is gebleken. Een verhaal dat een min of meer vaste grond onder de voeten kan geven en een perspectief op de hogere werkelijkheid van Gods liefde door de chaos van het aards bestaan met al zijn hoogtepunten en dieptepunten heen. Een verhaal ook dat handvatten biedt om verantwoordelijkheid te nemen voor de ander en voor de wereld, maar ook de inspiratie en de kracht om dit te blijven doen tegen alle weerstand en soms moedeloos makende weerbarstigheid in. Heeft dit een duurzaam effect en draagt dit bij aan een duurzame wereld? Natuurlijk is er altijd ruimte voor twijfel, voor scepsis en cynisme. Maar ik stel vast dat wij gezegend zijn met een hoge mate van idealisme in het protestants-christelijk en katholiek onderwijs. Ondanks alles gaan docenten en hun leiders en bestuurders dag in dag uit aan de slag om een duurzame invulling te geven aan het christelijk geïnspireerde onderwijs en staan zij voor de waarden die daaruit voort vloeien. Zij doen dat vanuit het vertrouwen dat ze daarin niet alleen staan en dat wat zij zaaien niet altijd direct zichtbaar is. En ook dat die zaden niet bij iedereen in even grote mate, maar uiteindelijk als optelsom toch voor onze samenleving iedere generatie weer opnieuw en dus blijvend vruchten draagt. Zij hebben simpelweg geloof in de duurzame effecten van hun eigen pedagogisch handelen. Voor hen is de volgende tekst van Van Randwijk sprekend:

Ik zal de halmen niet meer zien
Noch binden ooit de schoven
Maar doe mij toch geloven
In de oogst waarvoor ik dien

Dat er ook in de toekomst ruimte blijft om het duurzame van het christelijk onderwijs in ons onderwijsbestel tot zijn recht te laten komen, is absoluut geen vanzelfsprekendheid. Hiervoor strijden is en blijft een opgave voor de christelijk-sociale beweging.

Wim Kuiper

Wim Kuiper (1961) studeerde bestuurskunde aan de Universiteit Twente en promoveerde in de sociale wetenschappen aan de Universiteit Maastricht, waar hij werkzaam was als universitair docent. Kuiper was in de jaren negentig wethouder in Maastricht en vervolgens directeur van het Centre Céramique (bibliotheek en archief) in deze stad. Van 2001 tot 2008 was hij lid van de directieraad van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. Sinds 2008 is hij voorzitter van de Besturenraad, centrum voor christelijk onderwijs.

Werkgroepen op het CSC

1991 (boven)

2000 (rechts)

2008 (onder)

In een keurige Vlaamse winkelstraat komt een oudere man een kledingwinkel uitrennen. Onder zijn arm is duidelijk een rode plastic tas te zien. Het alarm gaat af zodra hij langs de poortjes bij de uitgang loopt. Tot grote verbazing van veel jonge omstanders ploft de bejaarde man in een buiten neergezette rolstoel. De eigenaar van de kledingwinkel komt de winkel uitrennen. De bejaarde man gebaart dat de dief van de kledingstukken de andere kant is opgelopen. De eigenaar zet 'm op een rennen.

Dan probeert de bejaarde man er tussenuit te knijpen in zijn rolstoel. Maar een grote groep jongeren, die dit schouwspel met verbazing hebben aangekeken, beginnen de eigenaar van de kledingwinkel te roepen en al wijzend op de bejaarde man hem duidelijk te maken dat, hoe onverwacht, juist de bejaarde man de dief is.

Dit is een scène uit een populair humoristisch programma: *Benidorm Bastards*. In dit programma vertonen ouderen gedrag dat in de publieke opinie alleen aan jongeren is voorgehouden. In dit geval het stelen van kleding uit een kledingwinkel. De humor zit 'm in het vervreemdende effect. Het programma speelt magistraal met de stereotypen die ouderen koesteren over jongeren en visa versa.

Een duurzame samenleving is een solide samenleving waar de kloof tussen jong en oud niet te groot wordt. In dat opzicht staat de Westerse samenleving, en ook in ons eigen land is dat het geval, voor een forse uitdaging. Ons huidige peil van welvaart en publieke voorzieningen is gebouwd op de productiviteit van de grootste generatie die onze samenleving gekend heeft. Sinds halverwege vorig jaar gaat deze groep, geboren tussen 1945 en 1965, stap voor stap gaan genieten van een opgebouwd pensioen.

Met die werkelijkheid verandert ook het gezicht van onze samenleving. De groep ouderen neemt toe en het aantal jongeren neemt af. De basis onder ons sociale stelsel komt daarmee onder druk te staan. Niet door persoonlijk egoïsme, ook al krijgt deze karaktertrek sinds kort ook in de persoon van Jan Nagel een gezicht, maar simpelweg door de relatieve omvang van deze generatie. Deze generatie is door haar omvang simpelweg te groot om op te vangen in een ongewijzigde sociale zekerheid.

Om onze samenleving duurzaam te houden dienen we onze scheefgegroeide cultuur kritisch te bekijken. Ons maatschappelijk gebouw, zoals Kuyper dat aan de voet van de christelijk-sociale boom beschreef, vertoont een richting die niet vol te houden zal zijn. Of, om het jaar 2011 in het licht van 1991 te zetten, zien we ook nu een vorm van vacante verantwoordelijkheid. De gevestigde orde, sociale partners en tot op zekere hoogte de politiek, waarin het populisme de bestaande orde bewaakt, lijken onmachtig om de koers te wenden naar maar balans tussen de diverse generaties.

Twee fundamentele onzekerheden tekenen het maatschappelijke klimaat van vandaag de dag. Allereerst: "krijgen mijn kinderen het nog even goed als ik?" En als tweede: "met mij gaat het goed, maar met de samenleving niet." Deze twee zouden best eens met de veranderende verhoudingen tussen de generaties samen kunnen vallen.

Sinds enkele decennia hanteren we een behoorlijk niet-duurzame manier van het financieren van onze voorzieningen. De staatsschuld is daar een voorbeeld van. Eigenlijk is deze gebaseerd op de gedachte dat een lening kan worden gesloten met toekomstige inkomsten

als onderpand. Daarin klinkt iets van de grondslagen van de kredietcrisis door, die de Westerse samenleving op dit moment doormaakt. Deze manier van denken, de huidige generatie legt een claim op de volgende, is historisch vrij uniek en deed zijn intrede met de generatie die nu tot 2035 met pensioen gaat. Het is in zichzelf een fundamenteel ander denken over solidariteit tussen generaties.

Het is fundamenteel anders, omdat het logischer is, en duurzamer lijkt, om jonge generaties in staat te stellen wederkerig solidair te zijn. Oftewel, zij worden door evenzo grote (of grotere) investeringen in staat gesteld om bij te dragen aan de oude dag van hun ouders. We benaderen echter binnenkort de situatie waarin door de staat er meer geld van de jongere generatie verschoven wordt naar de oudere generatie. Hoofdbestanddelen daarvan zijn de kosten van de zorg en de ouderdagsvoorziening. Dat is een unicum. Daarmee wordt de duurzame balans tussen generaties gehavend. Op termijn is het de vraag in hoeverre jongeren zich solidair blijven voelen als de indruk ontstaat, en die is er bij velen al, dat wederkerigheid niet meer aanwezig is.

Een goed voorbeeld van deze gedachtegang is de invoering van een sociaal leenstelsel in het hoger onderwijs. Het huidige kabinet introduceert dat voor de master; een begin. De investering in de beroepsbevolking van de toekomst wordt voortaan deels gefinancierd door het voortaan als een ‘investering in jezelf’ te beschouwen. De significante studieschuld wordt opgebouwd en terug betaald vanuit het inkomen dat een student gaat verdienen. De grondslag daaronder is het idee dat een student zal kunnen beschikken over een consequent groeiend en hoog salaris. Hij of zij leent in dat opzicht van zijn eigen toekomst. In de praktijk leidt dat er nu al toe dat jongeren later, en dus minder renderend, met hun pensioenopbouw beginnen om eerst hun studieschuld af te betalen. Zij leveren ook nog eens in op hun ouderdagsvoorziening.

De staat is nog een van de weinige verticale verbanden die wij in onze samenleving, naast onze familie, kennen. En zij geeft in steeds sterkere mate geen gehoor meer aan de solidariteit tussen generaties. Het gokken op de toekomst ontlast een samenleving, en ook de staat, echter moreel nog niet om voor de toekomst zorg te dragen. Maar de reflex is groot. In het duurzaamheidsdebat wordt door de staat veel hoop geïnvesteerd in toekomstige technologieën om vooral niet de noodzaak te hoeven voelen om vandaag al in te grijpen. De richting die ons maatschappelijk gebouw ingeslagen is, is te sterk en de aanhang daarvan, in de vorm van de dragende generatie, te groot. De rollator blijft in het zorgpakket. Op de kinderopvang wordt bezuinigd.

Het aan het begin aangehaalde voorbeeld van ‘Benidorm Bastards’ laat zien dat de kloof tussen oud en jong groot is. Generaties verstaan elkaar steeds moeilijker en juist dat zet het vertrouwen onder druk. We hoeven alleen maar te wijzen op de digitale kloof die bestaat en de verschillende manier waar jong en oud met privacy omgaan. Sowieso zet competitie, en deze is groter zodra de generatie waaruit je afkomstig bent groter is (babyboomers), onderling vertrouwen onder druk. Dat zou een verklaring kunnen zijn voor het feit dat mensen zich steeds meer op zichzelf teruggeworpen voelen en daarmee ook de samenleving pessimistischer zijn gaan bekijken.

“Met mij gaat het goed, maar met de samenleving niet,” is dan ook te wijten aan een gebrek aan vertrouwen. Dat vertrouwen groeit naarmate er sprake is van contact tussen men-

sen. Vandaar dat de groeiende kloof tussen jong en oud weinig goeds in zich draagt. De Engelse parlementariër David Willetts, wiens boek *The Pinch. How the babyboomers took their children's future – and why they should give it back* dit artikel inspireerde, maakt in die ontwikkeling een verbinding naar families. Die tweede verticale verhouding in onze samenleving, naast de Nederlandse staat.

Nu de babyboomers gaan pensioneren laten zij kleine gezinnen (ook een culturele omslag) na die in grote welvaart hebben gefunctioneerd. Grotere gezinnen en lagere welvaart maakt verbindingen met anderen noodzakelijk om de uitdagingen daarvan het hoofd te bieden. Dit leidde tot het maatschappelijk middenveld dat wij kennen.

Naarmate gezinnen kleiner werden en de inkomsten groter nam de noodzaak voor die dwarsverbanden af. Grote delen van de bevolking werden niet meer actief in deze organisaties en hun kinderen namen dit als vanzelf, en nog in sterkere mate, over. Zie hier de klacht die in veel organisaties gehoord wordt dat de 'grijze koppen' te sterk vertegenwoordigd zijn en er op diverse plaatsen weinig sprake is van committent.

De vergrijzing van onze samenleving dreigt dan ook op twee fronten, sociaal en economisch, een weinig duurzame samenleving achter te laten. Tenminste, als wij de verantwoordelijkheid om hier wat aan te doen vacant laten. Onze huidige welvaart is gebouwd op een consumptieniveau dat door de babyboom generatie is opgebouwd en alleen bestaat door haar relatieve omvang. Aan dat consumptieniveau hangt ook nog een prijskaartje in de vorm van een staatsschuld die afgesloten is met datzelfde welvaartsniveau als onderpand. De vraag of komende generaties het net zo goed zullen krijgen als de huidige moet dus vooral nog met 'nee' worden beantwoord.

In dat opzicht zou je verwachten dat ten minste geïnvesteerd zou worden in de mogelijkheden om economische groei in de toekomst mogelijk te maken. Dat is niet het geval. Opeenvolgende kabinetten hebben wel hun verantwoordelijkheid genomen om de staatsschuld te reduceren. Maar werden daarbij ingehaald door haar eigen gebrek aan regulering van hypotheeklen die gelegd werden op de toekomst. De twee fundamentele peilers onder de groei van de toekomst, onderwijs en duurzaamheid, stellen het al behoorlijk wat jaren zonder echt significante investeringen.

Of de samenleving nog de maatschappelijke slagkracht heeft om er zelf het hoofd aan te bieden is de vraag. Ook in het maatschappelijk middenveld bestaan er maar weinig verbanden tussen jong en oud. De ANBO had beter het LAKS op kunnen zoeken in plaats van de FNV. Tijdens het vorige christelijk-sociaal congres klonk de oproep om nieuwe gemeenschappen te stichten. Daarbij zouden voor een duurzame solidariteit tussen de generaties nieuwe verbanden tussen jong en oud voorop moeten staan.

Van de politiek zou, in de beste traditie van voorgaande generaties, gevraagd moeten worden om staatsmanschap te tonen. Ook al lijkt dat verder weg dan ooit nu de politiek zich alleen richt op overleven. De verhoudingen tussen de generaties moeten duurzaam blijven. De politiek is op haar best als zij de toekomst laat prevaleren boven het gewin op korte termijn. Een toekomst zonder wederkerige solidariteit is er niet.

Harry van der Molen

Harry van der Molen (1980) studeerde communicatie en informatiewetenschappen en is werkzaam bij OUDERS & COO, de ouderorganisatie voor het christelijk en oecumenisch onderwijs. Hij maakt onderdeel uit van het bestuur van het CSC als adviserend lid namens het Christelijk Sociaal Jongeren Congres. Hij is expert in het ervaren van het 'spitsuur van het leven' met een gezin met twee jonge kinderen. Naast zijn werk is hij fractievoorzitter van het CDA in de gemeenteraad van Leeuwarden. Eerder was hij voorzitter van het CDJA.

Mensen hebben de scheppingsopdracht gekregen de aarde te bewerken en te bewaren. Dat gaat niet vanzelf en denkbeelden over vormgeving daarvan veranderen in de tijd. De mens is onderdeel van de kringloop van het leven en we weten nu — meer dan ooit — dat de mens zich daar niet straffeloos buiten kan plaatsen.

Het denken over de manier waarop wij met onze natuurlijke omgeving omgaan, heeft er toe geleid dat wij nadenken over de verbanden tussen planet, people en profit. Je kunt geen probleem van de aarde aanpakken zonder ook de problemen van mensen en hun productiemethoden aan te pakken.

In deze bijdrage aan het congresboek ga ik in op een van de aspecten van de menskant van het duurzaamheidsvraagstuk: werk.

Werk

Er zijn allerlei manieren om over werk te denken en te praten. Ik beperk mij hier tot betaalde arbeid, die overigens ook op eigen wijze moet bijdragen aan het verder dragen van de schepping. Dus duurzaam werk. Het gaat mij erom dat mensen, door bij te dragen aan de schepping, ook in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien. Dat staat centraal. Al vanaf de oprichting van het CNV wordt het hebben van werk gezien als de beste vorm van sociale zekerheid — pas als niet meer kan worden gewerkt, kan een uitkering soelaas bieden.

Onze samenleving — en daarmee onze visie op het hebben van werk — is in de loop van de jaren ingrijpend veranderd. Daar heeft de globalisering zeker aan bijgedragen. De Nederlandse economie moet zijn geld voor een steeds belangrijker deel in het buitenland verdienen en heeft daardoor te maken met internationale concurrentie. Mede als gevolg daarvan is het ‘hebben van een baan voor het leven’, steeds minder gewoon geworden. Mensen veranderen in de loop van hun leven van baan, zelfs van beroep. Soms gedwongen, soms vrijwillig.

Baanveiligheid

Wat mij betreft schuilt het duurzame van werk dan ook niet (meer) in die ene baan voor het leven, maar in het vormgeven van beleid waarbij mensen zonder problemen van baan naar baan kunnen gaan. Vrijwillig of onvrijwillig wanneer dat vanuit economische overwegingen nodig is.

Het is de taak van beleidsmakers een veilige omgeving te scheppen waarin mensen kunnen veranderen met behoud van sociale zekerheid. Flexibiliteit gedijt bij veiligheid.

Duurzaam

In de missie van het CNV staat dat mensen tot hun bestemming moeten kunnen komen — mede door het verrichten van betaalde arbeid. Dat is dus niet iets tijdelijks, maar het

hoort een duurzaam karakter te hebben. Met andere woorden: mensen moeten duurzaam inzetbaar zijn en er moet duurzaam werk beschikbaar zijn.

Daarbij gaat het er niet om dat alleen ouderen duurzaam inzetbaar zijn. Recente discussies over pensioen, AOW en langer doorwerken, wekken die indruk. Maar in de kern van de zaak is duurzame inzetbaarheid iets voor het hele werkzame leven van mensen. Ook hier geldt dat 'jong geleerd, is oud gedaan'. Mensen moeten zich realiseren dat zij in de loop van hun werkzame leven (regelmatig) van baan zullen veranderen, passend bij hun mogelijkheden. Daarvoor zijn zij zelf verantwoordelijk.

De beroepsbevolking vergrijst en ontgroent en zal de komende jaren ook nog krimpen. Dat heeft allerlei gevolgen: de lasten van de vergrijzing zullen toenemen, de economische groei kan niet langer tot stand komen door het blijven inschakelen van grote groepen jonge mensen en de vraag naar arbeid in bepaalde sectoren zal sterk kunnen toenemen — denk aan de zorg, maar ook aan de vervangingsvraag in het onderwijs of de behoefte aan goed geschoold technisch personeel in de industrie.

Veilig en gezond

Het mede vormgeven van institutionele voorzieningen, is ook het werk van werknemers- en werkgeversorganisaties. Zij dragen samen de verantwoordelijkheid voor een zodanige inrichting van het arbeidsproces en de arbeidsmarkt dat mensen veilig en gezond kunnen blijven werken en dat mensen — desgewenst — gemakkelijk van de ene naar de andere baan kunnen overstappen.

Loopbaanbeleid

Duurzame inzetbaarheid van werknemers vraagt om loopbaanbeleid dat er op is gericht het mensen feitelijk mogelijk te maken aan het werk te blijven, tenminste tot hun pensioengerechtigde leeftijd. Loopbaanbeleid is dan ook een breed geheel van activiteiten uiteenlopend van; scholing, afstemming werk en privé tot adequate gezondheidszorg en tijdige signalering van problemen. Het gaat er om dat mensen voldoende vitaal blijven en niet voortijdig het arbeidsproces moeten verlaten. Dat is slecht voor die mensen zelf, maar dat is ook slecht voor onze samenleving als geheel.

Van baan-naar-baan

Maar loopbaanbeleid alleen is niet genoeg. We moeten onze arbeidsmarkt zo inrichten dat er in de beleving van mensen een veilige omgeving ontstaat die hen mogelijkheden biedt om van baan en/of van beroep te wisselen. Het lopende experiment met het Maaslandmodel is een voorbeeld van een institutionele voorziening die er toe kan bijdragen dat mensen niet langer via een gedwongen verblijf in de werkloosheid van baan naar baan gaan, maar op een directe manier: van de ene naar de andere baan. Deze van baan-naar-baan-benadering kan de basis gaan vormen van een eigentijds en activerend stelsel van werknemersverzekeringen.

Gezondheid

Een gezonde werkomgeving levert een belangrijke bijdrage aan duurzame inzetbaarheid. Investeren in gezondheid is niet alleen goed voor de werknemer, maar ook goed voor de productiviteit. Aandacht voor fysieke en mentale gezondheid is belangrijk. Het gaat aan de ene kant om het verhogen van de weerbaarheid van werknemers, door bijvoorbeeld het stimuleren van voldoende beweging, gezonde voeding en het ontmoedigen van het gebruik van drugs en het roken van sigaretten. En aan de andere kant om het verlagen van de belasting tijdens het werk door het minimaliseren van fysiek belastende werkzaamheden en het voorkomen van emotioneel zwaar werk. Fysiek en emotioneel zware werkzaamheden moeten in de toekomst minder zwaar worden of de duur ervan voor de individuele werknemer moet worden beperkt. Een goed sociaal klimaat stimuleert langer doorwerken dan ook.

Afspraken

De overheid en sociale partners dienen op centraal niveau afspraken te maken over een wettelijke verankering van duurzaam inzetbaarheidbeleid in de Arbeidsomstandighedenwet. In de wet kan worden opgenomen dat zowel werknemers als werkgevers naar vermogen zorg dragen voor de duurzame inzetbaarheid van werknemers. Vervolgens is het wenselijk dat op decentraal niveau afspraken worden gemaakt over hoe voldaan wordt aan deze zorgplicht. Een ander nuttig instrument waarover werkgevers en werknemers in cao's afspraken kunnen maken is de loopbaancheck. Op basis van zo'n check kunnen werknemers desgewenst een activiteitenplan opstellen om duurzaam inzetbaar te blijven. In de grond van de zaak gaat het om het vroegtijdig opsporen van mogelijke toekomstige problemen rond inzetbaarheid en het voorkomen van problemen rond werk en inkomen.

Het gaat om de vraag hoe werknemers duurzaam inzetbaar kunnen blijven. Een complex van activiteiten, waarover ook in cao's afspraken moeten worden gemaakt — ook over de financiering van die activiteiten. Het is nogal gebruikelijk om de kosten van dit soort activiteiten eenzijdig neer te leggen bij werkgevers, maar dat acht ik vanuit christelijk-sociaal perspectief ongewenst. Ook een werknemer draagt immers persoonlijke verantwoordelijkheid voor het feit dat hij duurzaam moet kunnen voorzien in de eigen kosten van levensonderhoud. Daarom bepleit ik de ombouw van een reeks van huidige regelingen op het gebied van loopbaanbeleid tot een vitaliteitsregeling nieuwe stijl. Werkgever en werknemer kunnen een vitaliteitsfonds vullen en dat fonds kan dienen als financieringsbron voor activiteiten rond inzetbaarheid.

Maaslandmodel

Zoals gezegd gaat het niet alleen om het feit dat de werknemer duurzaam inzetbaar moet zijn, hij moet ook duurzaam kunnen rekenen op werk. Om dat te bereiken is binnen het CNV het Maaslandmodel ontwikkeld. Het Maaslandmodel legt een loopplank over een werkloosheidsperiode. Het model gaat er vanuit dat werkgevers eerst een aantal maanden proberen om werknemers aan ander werk te helpen voordat ze feitelijk ontslagen worden. Gedurende deze

periode is de werkgever verplicht om loon door te betalen en blijft er een arbeidsrelatie bestaan tussen de individuele werkgever en werknemer. Door werknemers langer in dienst te houden en werknemers te helpen een andere baan te vinden, zal het aantal mensen dat een WW-uitkeringen krijgt fors teruggedrongen kunnen worden. Het valt te overwegen om WW-middelen in te zetten bij de financiering van het model. Op die manier krijgt een oude wens van het CNV vorm en inhoud: het beheer van de werkloosheidsgelden hoort toe aan hen die dat geld opbrengen, werkgevers en werknemers. Per cao kunnen daar afspraken over worden gemaakt en de rol van de overheid kan fors worden teruggedrongen. De huidige WW kan als het ware worden omgebouwd tot een onderdeel van de al eerder genoemde vitaliteitsregeling.

WSW en Wajong

Duurzame inzetbaarheid van werknemers en duurzame beschikbaarheid gaat wat mij betreft niet alleen over mensen zonder bijzondere problemen. Ook mensen met een zwakke arbeidsmarktpositie hebben recht op een baan en kunnen binnen hun mogelijkheden bijdragen aan onze welvaart en hun persoonlijk welzijn. WSW-ers en Wajongers moeten alle kansen krijgen om naar hun vermogen deel te nemen aan het arbeidsproces. Daar hoort de samenleving geld voor over te hebben. Werk is meer dan alleen maar bijdragen aan de economie, het is immers ook een mogelijkheid om tot bestemming te komen.

Duurzame inzetbaarheid is meer dan werk

Uiteindelijk gaat duurzame inzetbaarheid om meer dan het houden of (opnieuw) krijgen van werk. Het gaat ook om het kunnen combineren van betaalde arbeid met andere maatschappelijke en persoonlijke verantwoordelijkheden — de zorg voor naasten, sociale- en maatschappelijke activiteiten al dan niet in verenigingsverband.

Duurzame inzetbaarheid vergt aandacht, veel aandacht. Maar het is de moeite van al die aandacht meer dan waard, omdat door een goede organisatie van het werk mensen tot hun recht kunnen komen en dat is een belangrijk doel van het CNV.

Jaap Smit

Jaap Smit (Doornspijk, 1957) studeerde aan de Rijksuniversiteiten van Leiden en Utrecht en behaalde daar zijn doctoraalexamen Theologie en Massacommunicatie en PR. Hij werkte negen jaar als predikant in enkele gemeenten en vier jaar als geestelijk verzorger voor de Koninklijke Landmacht in Seedorf. Hij maakte de overstap naar het bedrijfsleven en was hij werkzaam voor de adviesbureaus KPMG en Andersson Elffers Felix. Jaap Smit was voordat hij tot voorzitter van het CNV werd benoemd, algemeen directeur van Slachtofferhulp Nederland. Jaap Smit is voorzitter van het CNV sinds 1 juni 2010. Smit is een verwoed zeiler en een enthousiast saxofonist.

Samenstelling bestuur en secretariaat Stichting CSC 1997-2011

Voorzitters

Piet Hein Donner (1997 — 2002)
 Doekle Terpstra (wnd. 2002)
 Herman Kaiser (2003 — heden)

Leden

Cees Bakker 1997 — 2002 VNO-NCW (penningmeester)
 Jan-Willem van den Braak 2002 — heden, VNO-NCW (penningmeester)
 Doekle Terpstra 1997 — 2005, CNV (vice-voorzitter)
 René Paas 2005 — 2009, CNV (vice-voorzitter)
 Leen La Rivière 2009 — 2010, CNV (vice-voorzitter)
 Jaap Smit 2010 — heden, CNV (vice-voorzitter)
 Yvonne van Rooij 1998 — 2002
 Jet Weigand — Timmer 1997 — 2007
 Lizzy Doorewaard 2004 — 2010, SBI
 Arie Kars 2005 — heden, Reliëf
 Wim Kuiper 2009 — heden, Besturenraad

Adviserende leden

Jos van Gennip (2001 — heden), Socires
 Jan Jacob van Dijk (2005 — heden), Leerstoel Christelijk-Sociaal denken
 Hein Pieper (2005 — 2011), VKMO / Katholiek Netwerk
 Harry van der Molen (2008 — heden), CSJC

Ambtelijk secretarissen

Aad van Kouwenhoven † (1997 — 1999)
 Jan Ekke Wigboldus (1999 — 2005)
 Wim Oolbekkink (2005 — 2007)
 Wim Eikelboom (2007 — heden)

Erelid

Henk van Zuthem

Ontvangers van de Adriaan Borstprijz

- 2006 Leendert Bikker
- 2007 Hannie van Leeuwen
- 2008 Mgr. Ad van Luyn s.b.d.
- 2009 Jos van Gennip
- 2010 Piet Hein Donner

Congresthema's 2000-2011

- 2000 Getto's en pleinen
- 2001 Wat bezielt mij en mijn organisatie?
- 2002 Heel de mens — op zoek naar balans
- 2003 Wat zijn waarden waard?
- 2004 Goed werk leveren: bezieling WAAR maken
- 2005 Menselijkheid als maat
- 2006 Het verschil maken; met inspiratie naar daadkracht
- 2007 Maatschappelijk leiderschap; zijn we elkaar voor?!
- 2008 Solidariteit in de global village— Ons antwoord op diversiteit, Europeanisering en globalisering
- 2009 Herstel het vertrouwen
- 2010 Een huis om in te wonen — Een maatschappij met hart en ziel!
- 2011 Schepping & samenleving; een duurzame relatie

Leden Stichting Christelijk-Sociaal Congres per juni 2011

Aob/CVHO
Aob/St. Bonaventura
Besturenraad
Christennetwerk/ GMV
Christelijke Hogeschool Ede
CMBC
CNV
Cordaid
EO
Evangelische Alliantie
ForumC
Hogeschool in Holland
ICCO
KASKI
Leger des Heils
MKB-Nederland
LTO
NCRV
Nederlands Bijbel Genootschap (NBG)
Oikocredit Nederland
Ouders & Co
Passage
PCOB
Philadelphia Support
Prisma
Protestante Theologische Universiteit (PThU)
Radboud Universiteit Nijmegen
Reliëf
SBI
Skanfonds
SKIN
Stichting Christen in de Gezondheidszorg, Congres
 Geloof in Zorg
Stichting Exodus
Stichting GIDSnetwerk
Stichting Philadelphia Zorg
Stichting Present
Stichting Rotterdam
Stichting ter Bevordering Chr. Pers in Nederland
Stichting voor Christelijke Filosofie ,(v/h St. voor
 Reformatoren Wijsbegeerte)
Unie NZV
Universiteit van Tilburg
VNO-NCW
Vereniging VU/Windesheim
YMCA
Youth for Christ